

● उपर्युपरि लिखित् आदित्य इव तेजसा ।

मायणी भाग शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, मायणी (सातारा) आयोजित
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली पुरस्कृत

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र प्रमाणपत्र

बुधवार दि. २१ सप्टेंबर, २०१६

प्रा./डॉ./श्री./श्रीमती सविता केजळे
महाविद्यालय कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडुन.
यांनी 'मराठी ग्रामीण साहित्य आणि स्त्रीवाद' या विषयावरील राष्ट्रीय चर्चासत्रात साधनव्यक्ती/ सत्राध्यक्ष/ शोधनिबंध वाचक/चर्चक/प्रतिनिधी
म्हणून सक्रीय सहभाग घेतला. तसेच स्त्रीवाद: स्वल्प आणि उपयोजन.
या विषयावरील शोधनिबंध सादर केला. त्याबद्दल त्यांना हे प्रमाणपत्र सानंद प्रदान करण्यात येत आहे.

श्यामसुंदर मिरजकर
डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर
समन्वयक

शिवकुमार सोनाळकर
डॉ. शिवकुमार सोनाळकर
अध्यक्ष : शिविम, कोल्हापूर

सयाजीराजे मोकाशी
डॉ. सयाजीराजे मोकाशी
प्राचार्य : कला, वाणिज्य, महाविद्यालय, मायणी

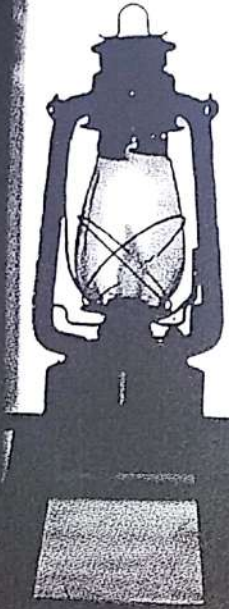
बौद्धिक सहयोगी : शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर.

मराठी ग्रामीण साहित्य

आणि स्त्रीवाद

संपादक - प्राचार्य डॉ. सयाजीराजे मोकाशी
डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर

अनुक्रम

■ संपादकीय	९
१. स्त्रीवाद : स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. मानसी लाटकर	११
२. स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि संकल्पना - डॉ. अनिल गवळी	१९
३. स्त्रीवाद : स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. सविता केंजळे	२६
४. स्त्रीवाद : स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. सुहासकुमार बोबडे	३१
५. स्त्रीमुक्ती चळवळ :	
एक स्त्रीवादी विचारप्रवाह - डॉ. आर. डी. कांबळे	३९
६. स्त्रीवाद संकल्पना, स्वरूप व उपयोजन - प्रा. रोकडे एस. जी.	४३
७. स्त्रीवाद : स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. मल्हारी मसलखांब	५०
८. 'झिम पोरी झिम' मधील मवाळ स्त्रीवाद - डॉ. नीला जोशी	५६
९. प्रतिमा इंगोले यांची कथा - डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	६५
१०. 'धग' या ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रीजीवनाचे चित्रण - डॉ. कांचन नलवडे	८६
११. मराठी ग्रामीण कथेतील स्त्रिया - एक विचार - डॉ. राजेखान शानेदिवाण	९३
१२. 'झिम पोरी झिम' बाईपणाची अनाहत जाणीव - डॉ. प्रकाश दुकळे	९९
१३. अजय कांडर यांच्या ऽआवानओल मधील स्त्री जाणिव - डॉ. मांतेश हिरेमठ	१०४
१४. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून 'धग' चे अवलोकन - डॉ. विनोद राठोड	११०
१५. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री पात्रांचा विविधांगी अभ्यास - डॉ. चेतना सोनकांबळे, मोनाली ढोणे	११४
१६. 'कोश' काव्यसंग्रहातून घडणारे स्त्रीवादाचे दर्शन - डॉ. पांडुरंग ऐवळे	१२१
१७. महादेव मोरे यांच्या साहित्यातील स्त्री जीवनाचे चित्रण - डॉ. संजय पाटील	१२६
१८. मराठी ग्रामीण साहित्य, आणि स्त्रीवादाचे दर्शन - डॉ. शिवाजीराव पाटील	१३३
१९. बहिणाबाईंच्या कवितेतून दिसून येणारे स्त्री चित्रण - डॉ. रमेश पोळ	१४१

स्त्रीवाद : स्वरूप आणि उपयोजन

डॉ. सविता केंजळे

१९ व्या शतकाबद्दल आपण जेव्हा विचार करतो तेव्हा हे लक्षात येते की हा प्रवास खूपच मोठा व कठीण होता. कारण त्या काळातील स्त्रीचा निराधार, स्वातंत्र्य नसणाऱ्या, मते मांडण्याचा अधिकार नसणाऱ्या अंधश्रद्धाळू, सहज फर्शी पडणाऱ्या, 'विधवांचे दुःख' हा एक वेगळा विषय होऊ शकतो. त्यात सापडलेल्या होत्या. पण ज्या अर्थी त्या काळातसुद्धा ताराबाई शिंदे, लक्ष्मीबाई टिळक यासारख्या स्त्रिया होत्या म्हणजे त्या काळात निर्जीव अस्तीत्व जगत असलेल्या स्त्रिया होत्या असे म्हणता येणार नाही. स्त्रियांनी केवळ चूल-मूल, केर-वारे करायचे का, हा प्रश्न त्या काळातही पडला असेलच. मुळात स्त्रीवाद म्हणजे काय? हे अगोदर समजून घेतले पाहिजे. कारण स्त्रियांनी दुय्यमत्व स्वतः स्वीकारले की ते त्यांच्यावर लादले याचा सखोल अभ्यास होणे गरजेचे आहे. कारण पुरुषांच्या संदर्भात स्त्री 'द अदर' होते, तर पुरुष मात्र 'कर्ता' म्हणून वावरत असतो. जी कामे एकदा केल्यावर त्यांचा निपटारा होत नाही, अशी कामे तिच्याकडे सोपवली जातात. उदा. संयोजन, स्वयंपाक, पालनपोषण यांतच तिचे आयुष्य संपून जाते. तिला दुसरे काही करावेसे वाटत नाही. किंबहुना तेवढी ताकद तिच्यात राहत नाही. त्यातून तिला दुसरे काही करावेसे वाटत असेल तर वरील जबाबदाऱ्या अधिक दुसरे काही अशी अट तिला घातली जाते. बूव्हाने मात्र आपले सांगितले आहे की पुरुषांच्या स्वातंत्र्याचे स्त्रियांना अधिक कौतुक व हवा वाटतो आणि आपल्या तुरुंगातून सुटण्याची ती धडपड करू लागते या धडपडीतून स्त्रीवाद जन्माला आला नसेल? स्त्रियांच्या वैचारिक आणि नैतिक कोंड्या फुटल्यानंतर कदाचित अनेक प्रश्नांची उत्तरे आपोआप मिळतील.

आपल्याला प्रतिनिधिक स्वरूपात मराठी स्त्री डोळ्यासमोर ठेवून विचार करावयाचा आहे आणि तोही स्त्रीवाद दृष्टिकोनातूनच. खेड्यापाड्यात काबाडकष्ट

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडूज

जळे

पेते

वा

रा

प्र

।

करणारी स्त्री तिला होणारी मारहाण, शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक छळ अवमान, अपमान, दुय्यम वागणूक, आर्थिक कुचंबना इथवर हा स्त्रीवाद पोहचला असेल का? तिला ते कळत असेल का? असे प्रश्न मनात निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाहीत. व्यापक जीवन कलहात अपरिहार्यपणानं स्त्रियांच्या अनेक कल्पना रूढ झाल्या. त्यातूनच स्त्री म्हणजे मूल जन्माला घालणारे एक यंत्र. या यंत्राचे मालक पुरुष अशी संकल्पना अस्तित्वात आली. अगदी रामायणापासून ते निर्भयापर्यंत मानसिकता तिच राहिली. मग स्त्रीवादाला यश आले का? आजही स्त्रीवादी अभ्यासक स्त्रीच जगण तपासून पाहताना दिसत आहेत. भात शिजला का? पाहण्यासाठी शित तपासणे गरजेचे असते. पण इथे एक प्रश्न किंवा एक स्त्रीचा बळी तपासून स्त्री विषय समस्यांची व्याप्ती लक्षात येणारच नाही. तर आख्खा भातच चापचावा लागणारच आहे का? आणि मग तरी हा प्रश्न सुटणार आहे का? अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांच्या मते ग्रामीण स्त्री नागर स्त्री इतकी लेचीपेची नाही. बऱ्याचदा अनेक प्रश्नात नागर स्त्री माघार घेताना दिसते. पण माया पंडीत म्हणतात खेड्यापाड्यातील स्त्री अन्यायाविरुद्ध उभी राहायला मुळीच माघार घेत नाही. आजही अनेक गावात किंवा नागर गावात स्त्रिया स्वतः अनेक गोष्टीचा निर्णय घेत नाहीत. त्याचे कर्तेकरविते दुसरे कोणीच असतात.

अनेक लोक आजही स्त्रीवाद म्हणले की, स्त्रियांनी पुरुषांच्या विरोधात चालवलेली चळवळ या दृष्टिकोनातून पाहतात किंवा पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून तिला जगायचे आहे, असाही याचा अर्थ घेतला जातो.

स्त्रीवादाचे स्वरूप

कन्या, पत्नी, माता, भगिनी इ. स्त्रीच्या भूमिका, पुरुषप्रणित, पुरुषधिष्ठित स्वरूपाच्या अस्तित्वात आणल्या. त्यांनी काही नियम तयार केले. या नियमांना धरून त्या स्त्रिया आपली वाटचाल करत राहिल्या. त्या थोड्या प्रमाणात आदर्श ठरल्या पण या व्यतिरिक्त आपले जीवन आहे असे त्यांनी मानले व स्वतःचा विचार करायला सुरुवात केली. तेव्हा तिला समाजाकडून वाळीत टाकण्याचे ही प्रयत्न झाले. स्त्रीचे स्वातंत्र्य, मान तिला नरकात लोटत होते. परंतु आधुनिक काळात मात्र या शोषणाला मिटवण्याची पाऊले उचलली

गेली. स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे म्हणून झगडा सुरू झाला. मानवी जीवनाला नवे आयाम प्राप्त होऊ लागले. स्त्री या अंगाचाही नवीन विचार होऊ लागला. स्वतःच्या जाणिवेतून तिचा विचार ती स्वतः करू लागली. स्त्रीवाद अवतीर्ण झाला. लंडन, फ्रान्स, अमेरिका, कॅनडा या देशांतून स्त्रियांच्या हक्कांसाठी चळवळी उभ्या राहिल्या. या चळवळीतूनच, स्त्रीवादाच्या संकल्पना पुढे आल्या. मग काय स्वरूप होते या संकल्पनांचे. तिला मतदानाचा अधिकार मिळावा म्हणून चळवळी झाल्या परंतु यातून स्त्रीवादाने पुरुषांविषयी किंवा एकंदर परिस्थितीविषयी काही कडवे ग्रह आणि स्त्रीवाद भरकटू लागला.

जणू पुरुषांच्या विरुद्ध स्त्री असा चुकीचा ग्रह निर्माण झाला.

काही स्त्री चळवळीचे तसे चित्र उभे केले गेले. यातूनच अपमान, अवहेलना, पुरुषांकडून वाट्याला आली. तिला माणूस म्हणून मानून नाकारले गेले. परंतु पाश्चात स्त्रियांनी या अन्याय अत्याचाराला तीव्र विरोध केला. आपल्याकडे मात्र दोन गट स्त्रियांच्यातूनच दिसतात. स्त्रीवादाला तोंड मुरडणारे स्त्रियाच आणि टोकांचा स्त्रीवाद जपणाऱ्या स्त्रिया, असे दोन गट दिसतात. राजकारण, समाजकारण यातून स्त्रीवाद कलाक्षेत्राकडे झेपावल्या. समाजजीवनाचे महत्त्वाचे अंग असणाऱ्या कला विश्वाकडे आपला मोर्चा वळविला तेथे आमूलाग्र बदल घडून आले. साहित्याच्या क्षेत्रातही खूप बदल घडले. साहित्य ही सांस्कृतिक संस्था आहे. स्त्री स्वतःची दुःखे साहित्यातून मांडू लागली. त्यामुळे इतरांनी चितारलेली स्त्री व तिने स्वतः स्व चे केलेले मूल्यमापन यात जमीन आस्मानचे अंतर पडले. सुरुवातीच्या काळात स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री सत्तेचा पुरस्कार म्हणजे स्त्रीवाद. बिन लग्नाचे राहून स्वैराचाराला मुभा ठेवणे किंवा कंचुकी जाळा मोहीम म्हणजे स्त्रीवाद किंवा स्त्रियांनी नेमलेल्या वाडःमयाची समीक्षा म्हणजे स्त्रीवाद अशा या समजूती प्रचलित होत्या. त्या जाऊन स्त्रीवाद ही एक गंभीर घटना असल्याची मान्यता प्राप्त झाली. एक ठोस संकल्पना दृढ झाली.

उपयोजन

शोषण : स्त्रियांचे शोषण प्रस्थापित समाजव्यवस्थेकडून धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, बौद्धिक अशा सर्वच व्यवस्थांकडून हे शोषण

होते आणि ते होत असताना आपले शोषण होत आहे हेच मुळी तिच्या लक्षात येत नाही. ही शोषण व्यवस्था उघडी पाडणे, लिंगभेदातून आलेला ढाचा बदलणे याचा विचार स्त्रीवादामध्ये होणे गरजेचे आहे आणि तो होत आहे. स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणे, त्याबद्दल निषेध नोंदविणे, त्याविषयी इतरांना नोंद घ्यायला लावणे, स्त्रीवादातून स्त्रियांच्या हिताचा विचार करणे, माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देणे, शोषणाच्या सर्व प्रवृत्तींना रोख बसविणे हेही स्त्रीवादात अपेक्षित आहे. स्त्री तीन पातळ्या पुढीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत.

१) जैविक पातळी व स्त्री आकारणे.

२) सामाजिक, सांस्कृतिक पातळी व स्त्रीत्व आकारणे.

३) राजकीय पातळी व स्त्रीवाद आकारणे.

(संदर्भ : भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद व स्त्रीवादी समिक्षा)

याशिवाय आजपर्यंत जे चित्र इतिहास, राजकारण, समाजकारण यात रंगविले आहे, त्यावर पुनर्विचार होण्याची आवश्यकता आहे. तिच्यावर वर्षानुवर्षे व स्त्रीत्व बिंबवण्याची प्रक्रिया चालू आहे. ती खंडीत केली पाहिजे. थोडक्यात समाजाने स्त्रीत्वाचा संदर्भातील पारंपरिक भूमिका बदलून समाजाची मानसिकता बदलली पाहिजे. तसेच स्त्रियांच्या क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत. अनेकदा स्त्रियांना त्यांच्या बळाची ताकद त्यांनाच माहिती नाही. एक छोटेसे वर्तुळ स्त्रियांनी आपल्या भोवती आखून घेतले आहे. त्यातून बाहेर जाण्याची जोरखीम घेणे त्या टाळतात व पुरुषांचा कडवटपणा, नाराजी, मरगळ व औदासीन्य, मानसिक ताण हे स्त्रियांचे जवळचे सखे होतात.

एक पारंपारिक कथा आहे. एका पारध्याने त्याला मिळालेले गरूडाचे अंडे त्याच्याकडील कोंबडीच्या पंखाखाली ठेवले. यथावकाश अंडी उबवल्यावर कोंबडीच्या पिल्लांबरोबर गरूडाचे पिल्लूही बाहेर आले. स्वतःला कोंबडीचे पिल्लू मानू लागले. आकाशात उंच भरारी न घेता कोंबडीप्रमाणे आयुष्य जगण्यात धन्यता मानू लागले. स्त्रियांच्या बाबतीत नेमके हेच होते आहे. त्याच्या क्षमता कोण ठरवते आहे? त्यांनी स्वतः आपल्या आंतरीक बळाची ताकद स्वतःच ओळखली पाहिजे. स्त्रीवाद पुरस्कृत्यानीसुद्धा स्त्री विरुद्ध

पुरुष हा सामना न रंगवता आपआपल्या क्षमता दोघांनीही ओळखाव्यात आणि एकमेकांच्या क्षमता विकसित होण्यासाठी एकमेकांना साहाय्य करावे तरच खऱ्या अर्थाने स्त्रीवाद / स्त्रीचळवळ सगळ्यांचीच होईल किंवा वेगळ्या वादाची कदाचित गरजही पडणार नाही.

संदर्भ

१. भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद - शोभा नाईक
२. स्त्रीवाद - संपादक - सुमती लॉडे
३. स्त्रीवादी सामाजिक विचार - विद्युत भागवत

Grammar

33.	Effective Teaching of Tenses during Practicals at Engineering College	Prof. Ware Jagannath Vitthal	91-93

Poetry

34.	Essentials of Understanding Poetry: An Experiment	Dr. Anil N Dadas	94-96
35.	Teaching of English Language And Teaching of Poetry	Dr, Madhavi Pawar	97-99
36.	Study of Indian Diaspora with Special Reference to Agha Shahid Ali's Poem Postcard from Kashmir	Mr. Babasaheb Ramdas Kangune	100-102
37.	Classroom Teaching Practices for Teaching Poetry at the Undergraduate Level	Mr. Suhas B. Raut	103-105
38.	Tools for Interpretation of Poetry	Mr. Balkrishna Magade	106-109
39.	Stylistics Competency for Teaching Poetry in the Light of The Tyger	Manojkumar T. Mane	110-113
40.	Practicing Poetry: The Fervor and the Fret in an Indian Classrooms	Mr. Bhosale Shankar V.	114-115
41.	Multimodality: Classroom Teaching Practice for Teaching Poetry	Mr. S.D. Rajratna	116-119
42.	Classroom Teaching Practices for Teaching Poetry	Sonal J. Dhamanekar	120-121

Drama

43.	Classroom Teaching Practices For Teaching Drama	Prof. Pratima S. Jadhav	122-123

Novel

44.	Classroom Teaching Practices for Teaching Fiction	Prof. D.G. Shahane	124-125
45.	Use of Arthur C. Clarke's Childhood's End to Teach Register of Science Effectively	Mrs. Jagtap Sita Chandrashekhar	126-128
46.	Teaching of Various Registers through Kiran Desai's The Inheritance of Loss	Mrs. Mane Sarita Ashok	129-131
47.	Teaching of Dalit Literature to Undergraduate Students	Kamble Sachin Gundurao, Mr. L. N. Shikalgar	132-134
48.	Use of Autobiography <i>The Color of Water: A Black Mans Tribute to His White Mother</i> by James McBride for Teaching Life Values Education	Mr. Shinde Ashok Krishna	135-138

Teaching of Dalit Literature to Undergraduate Students

Kamble Sachin Gundurao
Assistant Professor of English,
Arts and Commerce College, Vaduj,
Tal. Khatav, Dist. Satara- 415506 (MS)

Mr. L. N. Shikalgar
Associate Professor and Head,
Bhogawati College, Kurukali, Kolhapur (MS)

Abstract: *The word 'Dalit' means burst, split, broken or torn as under, crushed or destroyed. The word is first used by Mahatma Phule to describe the exploitation, suppression and marginalization of these people. Dalits have been misrepresented in literature. In the mainstream literature, they have treated as subhuman. Teaching dalit literature to college students should aim at debrahmanization and de-hinduization of knowledge. The basic challenge before Dalit studies is to recover, research and rediscover and to teach the true history of India. Discovering history is one of the major parts of Dalit studies.*

Key words: Dalit, Literature, Brahmanism, untouchables, dalit consciousness etc.

Not only the society is Brahmanical but also the education system. Till today Dalit literature is not being introduced in any of the Universities in India. Why? There is no denying fact that the fact the education system in India has been quite Brahmanical. From the ancient time, the system has continuously tried to marginalize a large section of people calling them untouchables or Dalits. And what about Dalit Literature? The present paper will focus on first of all, the concept of Dalit, then, misrepresentation of Dalits in literature and then, teaching of dalit literature in higher education.

Before discussing, Teaching of Dalit literature to college students, it is essential to know what the word Dalit means and who are truly Dalits? The term dalit is derived from the Sanskrit word dal which means burst, split, broken or torn as under, down trodden, scattered, crushed, and destroyed. It is crystal clear that a section of people called Dalits has been torn as under, crushed and destroyed. The Dalits or untouchables have been described as dasa, dasya, untouchables, achūta, scheduled castes, depressed classes, Harijan etc. Even the religious scriptures like Manusmriti were written to justify these terms. The conscious Dalits found out that these words are the words of contempt, despise and

paternalism. So they were called as Dalits. The word 'Dalit' was first used by Mahatma Phule. It refers to the state to which a section of people have been reduced and now they are living in that predicament. According to Dr. Babasaheb Ambedkar in his book 'Ostracized India', "Dalithood is a kind of life condition that characterizes the exploitation, suppression and marginalization of Dalit people by the social, economic, cultural and political domination of the upper castes' Brahmanical ideology." (P.204). It is not very difficult to find out who is a Dalit. R.K. Nayak's description reveals 'Dalit'. He writes,

"Almost every fourth Indian is a Dalit, and is easily identified. He may be a beggar near a temple or a church, a permanent squatter, a prematurely old person in his forties, a child labourer in a factory..... A rickshaw puller in a city, a bonded labourer, a migrant slum-dweller. And a Dalit woman is always ill clad, a bag of bones, often with a malnourished child, a temple devdasi. Although they constitute a significant number of the country's population, they remain unseen and unnoticed since unseeability and untouchability are the hallmarks of their identification". (P.19 The Fourth World: The Journal of Marginalised People).

While talking about their misrepresentation in literature, we should start with their education. They have been deprived of the right to education for centuries. Till recently, Sanskrit was an untouchable language for the Dalits. It is the fact that the ruling class historians and writers have given little or no attention to the history of life and culture of Dalits. Historical evidences related to Dalits are either destroyed or simply neglected for lack of interest. Dalits were simply marked under slavery in India. The Dalits have been presented as people who do not have a history of their own.

They had to accept what their opponents wrote about them. However, the truth cannot be suppressed for long. Educated and conscious Dalits have now started using the long denied weapon, the pen, to break the citadel of the ruling class that had misrepresented their history and culture.

The Dalits have started reconstructing the history. The excavations during 1920s in Mohenjodaro and Harappa civilization show that the indigenous people are called as Dasyus who lived with dignity. The Aryans defeated them. They were not Dalits from the very beginning. Until they were defeated and oppressed they were a people with dignity, people who had grown to be a civilization equally powerful like the Egyptian civilization.

The mainstream literature has treated Dalits as subhuman. It has treated them as drunkards, criminals, thieves, quarrelsome etc. Thus the literature of this country also has gone Brahmanic. It has failed to recognize the rich culture and values of the Dalits. The evils of sati system which is so specific to Brahmanic culture never affected the Dalit society. Dalit community has never been affected by the evils of dowry system. The 'sustainable development and co-existence' is part of Dalit culture which is never accredited to them. These unique values of the Dalit communities have never drawn the attention of the upper caste writers. In the name of untouchability, they were often denied the privileged place in the system as they have no power.

In the words of Michael Foucault (1984) Knowledge and Power are interrelated. Those who have knowledge have power, so the decisions and the understandings of the intellectual and powerful few seem to be serving better in the interests of the ignorant and the powerless, who constitute the majority, "the other." And the perception of these intellectual few wins credibility or legitimacy over other available meanings. This is very true in the case of Hindu society. Knowledge and Power are

concentrated in the hands of the upper caste Hindus. Even the holy scriptures have been so systematically written to justify the slavery and serfdom of the Dalits. for ex. The killing of Shudra Shambuka by Rama, the mutilation of Eklavya's thumb by Dronacharya which justify even cutting down the tongue or pouring melting lead in the ear of an ex untouchable if he dared to read or hear the so-called Holy Scriptures. In this way, the privileged system have been denied the knowledge and hence power to them. For centuries, caste system in India has controlled, regulated and hierarchised knowledge. Brahmanism and its hegemony are responsible for it. The Brahmanic education in India had seldom gone uncontested.

It is very true that power, status, values and attitudes towards writing and writer are closely interconnected. The Dalits have been rejected by the system the same. So, we must know that when the powerless become merely the object of another man's thinking without being a part of the whole thought-process, that type of thought builds a hegemonic world view. According to Zakir Abedi, "The professional historians have always consciously or unconsciously attempted at de-historicization of Dalits. the Dalits were always presented as historyless people." (P.266-67).

However, this process has now been identified by the Dalits and is being reversed by turning from passive objects to active subjects engaged consciously in constructing their own histories and assert for a respectful social location in society.

Now we are going to discuss the third and most important part of this paper is teaching of Dalit literature in higher education. The Dalit literature should be taught with sensitivity. One must realize that caste system is an evil which must be eradicated from the society. It is an evil perpetrated through the centuries by the upper caste. Without accepting this fact one cannot teach Dalit literature with the true spirit and true sensitivity.

should aim at debrahmanization and dehinduization of knowledge. The basic challenge before Dalit studies is to recover, research and rediscover and to teach the true history of India. Discovering history is one of the major parts of Dalit studies. Paulo Freire wrote,

"In order for this struggle to have meaning, the oppressed must not, seeking to regain their humanity (which is a way to create it, become in turn oppressors of the oppressors, but rather restores of the humanity of both.)" (P.26)

The teaching of Dalit literature is the process of restoration of humanity. It is possible only when we readily de-learn the distorted facts and truth about the Dalits and willingly and humbly learn the truth about them.

The first essential characteristic of the Dalit literature is that it does not aim at achieving an aesthetic performance in literature as an art but it serves purposes of social intervention and accordingly carries strong militant connotations. The main concern is of self-assertion and protest, and the ways of a quest and construction of an identity of one's own, on the part of those who have been denied a full human dignity, and whose consciousness was made to forcibly internalize patterns of cultural depreciation and social subalternity.

Dalit literature is certainly a form of protest literature but all protest literature is not dalit literature. There are differences between Dalit writers and non-dalit writers writing on Dalits. The difference is not only in ideas but also in experience, content, subject matter, style and language. Bama, a Tamil Dalit writer answers to a question "should Dalit literature be written by Dalits only?" in the following:

"Need not be. Dalit consciousness can be illustrated by people from other castes. There is no hard and fast rule. Is there any one? Anyone can

write about anything. But the difference will always remain. Take the example of untouchability- only an untouchable would know the pain of being one. Other people can empathise/sympathise. But the agony is always personal and it cannot be the same as something that is reflected or reported about. I don't think anyone other than a Dalit can expose all the Brahmanical lies and insult heaped upon Dalits." (P.140).

In a nutshell, it is crystal clear that debrahmanization and de-hinduization are the two concepts which teacher should neatly understand who is going to teach Dalit Literature. He should have the aim to rediscover the Indian history which is true and which is the major cause of Dalit's suffering, exploitation and subjugation. He should not neglect the contribution of Dr. B.R. Ambedkar to the upliftment of Dalits.

Works cited:

1. Abedi Zakir, Contemporary Dalit Literature, Arise Publishers and Distributors, New Delhi 2010 Print. P. 256 to 276.
2. Ambedkar B.R. Ostracized India (Bahishkrut Bharat) 1990, P.204.
3. Bama. 2000 Karukku. Trans. Lakshmi Holmstrom. Chennai: Macmillan.
4. Nayak, Radhakanta. Dalit identity in a caste - clawed Society: A Voice from Within in The Fourth World: Journal of the Marginalized People, No.11 April 2000.
5. Paulo Friere, Pedagogy of the Oppressed, Translated by Myra Bergaman Ramos, Penguin Publications, London, 1993, P.26

Royal Shikshan Sanatha's

Bhosale College, Koregaon

ISBN: 978-81-927095-1-2

Volume - III

2017

**Proceedings of
Interdisciplinary International Conference
On
the Underprivileged in the Global Perspective
by Departments of English, Hindi and Marathi**

Chief Editor

Prin. Dr. V. S. Sawant.

D.P. Bhosale College, Koregaon.

avan

e, Koregaon.

Index

Sr. No.	Subject	Writer	Page No.
58	१९६० ते १९७५चा कालखंडातील मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कवदंब्यांमधील बल्लुतेदारांच्या (अपेक्षित वृत्तितांच्या) आर्थिक समस्या	प्रा. राष्ट्रूल भालेंराय पाटील,	247
59	स्त्रीवादी साहित्य : संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती	डॉ.सौ.चंदना अनिल लोखंडे	254
60	भारतीय संस्कृती, परंपरा, स्त्री आणि स्त्रीवादी साहित्य	प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	257
61	भटक्या - विमुक्तांच्या साहित्याचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे	265
62	भास्कर चंदन शिव यांच्या कथेतील पोषितांचे चित्रण	प्रा. डॉ. मल्हारी मसलखांब	270
63	स्त्रीवादाची संकल्पना : एक चिंतन	प्रा. डॉ.भारती रेवडकर,	273
64	शोषणाचा एक संवेदनशील हुंकार :- ब्र	डॉ. रेश्मा दिवेकर	279
65	महात्मा फुल्यांचा शिक्षण विचार	आबासाहेब उमाप	282
66	जागतिक स्त्रीवादी साहित्यावर फुले-आंबेडकरवादाचा प्रभाव	प्रा. सुनिता गोरख रोकडे	286
	मराठी दलित आत्मकथने	डॉ. शशिकला रणदिवे-वाणी.	289
	'स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना स्वरूप व व्याप्ती' ;पाश्चात्य व भारतीय-द्व	डॉ. संदीप अ.बनसोडे	293
	'दलित कवितांमधील शोषणाची जाणीव'	प्रा. प्रवीण सदानंद गायकर	300
	स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना स्वरूप आणि व्याप्ती	प्रा. सौ. मोरे निर्मला वसंतराव	306
	दलित कविता	प्रा. नंदिनी काळे	313
	'७२ मैल' मधील राधाककाचे विदारक चित्रण	डॉ. मानसी दशरथ जगदाळे	318
	स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. सविता सुनिल केंजळे	322
	स्त्रीवादी साहित्य : संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती	प्रा.एन.व्ही. शिंदे	325
	'श्रमिक, शोषितांच्या व्यथांचा हुंकार म्हणजे	श्री. नवनाथ किसन गुंड	329
	नारायण सुर्वे यांची कविता होय'		333
	डककलवार : अत्यवस्थ जातवास्तव	प्रा. प्रदीप मोहिते	336
	कैकाडी समाजातील जातपंचायत आणि प्रथा-परंपरा	प्रवीण सखाराम लोंढे	336
	1980 नंतरच्या महानगरीय जीवनातील आर्थिक दुर्बलांचे साहित्य	प्रा. सुकुमार दादू आवळे	339
	1990 नंतरची स्त्रीलिखित मराठी कादंबरी	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	342
	शोषितांचे साहित्य संकल्पना, स्वरूप: व नंत कदम यांचे साहित्य"	माणिक सर्जेराव वांगीकर	346
	शोषितांचे शिक्षण : ही ज्वलंत समस्या	प्रा. सोनवळे राजकुमार रंगनाथ	251

स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती

डॉ. सविता

कला व वाणिज्य

प्रस्तावना :

विज्ञान युगाचे परिणाम जगातील इतर सशशाजावरही झालेले आहेत. स्त्रियां स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी सत्तन प्रयत्न अजूनही त्या पूर्णपणे मुक्त झालेल्या नाहीत. स्त्री ने ही चालवलेली चळवळ जवळजवळ गेल्या दोन शतकांची आहे. दशकात त्यात खूपच फरक पडलेला दिसून येतो. काल परवापर्यंत पुरुषांच्या दुय्यम दिलेल्या स्थानावरही मुठभर स्वतंत्रता मुठभर स्वातंत्र्यासाठी धडपडत होत्या. तरीही प्रथम अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या वाढत गेली. प्रथम गरजेपुर्तता ही स्वातंत्र्याच्या प्रेरणेने होऊ लागली. अनेकांच्या प्रयत्नामुळे स्त्रीवादी चळवळीला यशही मिळाले व स्त्रियांच्या बाजूने कानून वरवर पाहता हे बदल सुखावणारे असले तरीही तिच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन अजूनही बदललेला दिसत नाही. जबाबदारी ती घेऊ शकत नाही. अशी धारणा समाजाची आहे. खरेतर विज्ञान युगात ज्या वेगाने या विचारात बदल व्हायला लागला झालेला दिसत नाही. जे बदल झाले ते या युगाला साजेसे झाले असे वाटत नाही. तिला अर्थार्जन करण्याची मुभा दिली. मुद्दा प्रसिध्द असला तरी सर्वच अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रिया स्वतंत्र असतात असे म्हणणे धाडसाचे होईल.

मखीम विचार हा नेहमी अस्वस्थ करणारा, गुंतागुंतीचा व ठसठसणारा आहे. तिचे स्थान सामाजिक पटलावर नेहमी ते तसे का आहे? याचा विचार करणे गरजेचे आहे. तिचे परावलंबन मार जुने असून तिलाही त्याची सवय झाली आहे. सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, बौद्धिक, भाषिक अशा सर्वच व्यवस्था तिचे शोषण करताना दिसतात. त्याविषयी नोंदवत नाही. जेव्हा तिने निषेध नोंदविण्यास सुरुवात केली तेव्हा स्त्रीवादी चळवळीला सुरुवात झाली. त्याला घालण्याचा प्रयत्न झाला. स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरीची नसून ती वेगळी आहे. हे त्याकाळी समाजाने गृहीतच धरले होते. द सेकंड सेक्स हे पुस्तक प्रसिध्द झाल्यावर एका अमेरिकन समिक्षकाने मया बाईला जीवन म्हणजे काय हे जरासुद्धा प्रेंच बायकाबद्दल असून अमेरिकेत असे प्रश्न आस्तित्वात नाहीत असे उद्गार काढले.

स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना :

स्त्रीवाद किंवा स्त्रीवादी साहित्य यांची संकल्पना समजावून घ्यावयाची असेल तर पुढील विचार आधी समजावून घ्यावे. १८६३ च्या आधीपासून स्त्रीने स्वतःची ओळख पटवून घ्यायला सुरुवात केलेली दिसते. त्यातून स्त्रीवादी साहित्य निर्माण झाले. साहित्य स्त्री आत्मसन्मानाशी निगडीत साहित्य दिसते. तसेच हे साहित्य व्यक्तीगत पातळीवर जास्तीत जास्त लिहिलेले घडामोडी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय यात होणारे बदल यांच्यापासून त्या दूर गेलेले दिसतात. तसेच त्यांच्या साहित्यात नायिका शांत, सालस अशाच असतात. सुरुवातीच्या काळात कादंबऱ्यातून आढळणाऱ्या नायिका आता मात्र घडामोडी दिसतात. तिचे आत्मभान जाणवते. उदा. प्रिया तेंडूलकर, सानिया, मेघना पेठे इ.

स्त्रीवादी साहित्याची संकल्पना समजावून घेत असताना स्त्रीवाद ही संकल्पना समजून घेणे अतिशय आवश्यक आहे. संस्कृतीत स्त्रियांना लिखाण करण्याचा हक्क नाकारला गेला होता. उलट स्त्रियांचे भांडवल अनेक लेखकांनी स्वतःच्या वापरलेले दिसते. त्यांना शिक्षण घेण्यापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला. तुझी अक्कल मक्त चुलीपुरती. असे म्हणले गेले. पुरुषांनी सांस्कृतिक वारशावर आपले प्रभुत्व गाजवले. त्यांची पुस्तके स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून पुन्हा नव्याने वाचण्यात येतात. त्याकाळातील वाङ्मय प्रतिमा यादेखील पितृसत्ताक होत्या.

Literature of the Underprivileged in the Global Perspective

हळूहळू उत्क्रांत झाली. नव्या जाणीवा आत्मशोध यांचा अखंड प्रवास साहित्याच्या माध्यमातून सुरू झालेला दिसतो. भारतात मात्र स्त्रीवाद विचारधारा व स्त्रीवादी साहित्य हे उशिरा अस्तित्वात आलेले दिसते. भारतीय लेखिकाही लिहीत होत्या. परंतु तुलनेने आत्मभान कमी दिसते. स्त्रीवादी साहित्यात स्त्रीने आपल्या शरीर अस्तित्वासह व सांस्कृतिक अस्तित्वाच्या भानासह लिहिले. स्त्रीवादी साहित्यात अपेक्षित असे भान उशिरा आले. ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री-पुरुष तुलना हे पहिले उदाहरण मानता येईल. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीया लिहीत होत्या. परंतु त्या पारंपारिक धारणासह जसे इंदिरा संत, पद्मा गोळे, शांता शेळके इ.

स्त्रीभानासह लिहिणाऱ्या काही लेखिका विभावरी शिरूरकर, कमल देसाई, आशा बगे, गौरी देशपांडे, अंबिका सरकार, सानिया, प्रिया तेंडूलकर, मेघना पेठे, मनस्विनी लता रविंद्र इ.

भारतीय स्त्रियांच्या संकलीत साहित्यातून स्त्रियांनी मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी, अव्याहतपणे धडपड व संघर्ष केलेला दिसतो. साहित्यातून स्त्रियांनी आत्मशोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. मुक्तीसाठी धडपडताना स्वतःला बदलण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. या लेखिका स्त्रीवादी, स्त्रीविशिष्ट व पारंपारिक प्रभुत्वाखाली असलेले सर्वप्रकारचे सामाजिक, कौटुंबिक, सांस्कृतिक जीवनानुभव व्यक्त करताना दिसतात. या त्यांच्या प्रयत्नामुळे पुरुषसत्ताक राजकारण उघड होते. तसेच नवी स्त्री प्रतिमा हाती येते. वास्तविक पाहता स्त्रीवादी साहित्यांनी मर्यादा घालून घेतलेल्या दिसतात. परंतु पाश्चिमात्य साहित्य, शिक्षण, धर्म, कायदा, सौंदर्यशास्त्र यांचे आक्रमण जगाचा चेहराच पुसत असल्याची खंत निर्माण होते. वास्तविक समृद्ध स्त्री-परंपरेचा शोध घेतल्यास साहित्य अभ्यासाचे विश्वही विस्तारेल. सुझी थारू व के. ललिता यांनी इ.स. पू. ६०० ते आजपर्यंत भारतीय स्त्री-साहित्य संकलीत केले व त्या रोखाने महत्त्वाचे पाऊल टाकले. त्या अभ्यासातून चार संकल्पना पुढे आल्या.

१) हरवलेपणाची कल्पना २) मुक्तीची कल्पना ३) अनुभूतीची कल्पना ४) लपलेले राजकारण

भारतात स्त्री-साहित्यिकांची संख्या अत्यल्प आणि स्त्रियांकडे दुय्यम व केवळ लैंगिक दृष्टीकोनातून पाहण्याची भारतीय प्रवृत्ती यांचा विचार करतात. साहित्यात भारतीय स्त्री-जीवनाचा अंतर्बाह्य वेध घेणे गरजेचे दिसते. कारण भारतीय स्त्री जन्मापासून विविध भूमिकामध्ये जगत असणाऱ्या पुरुषांशी भावनीक पातळीवरून जोडलेली असते त्यामुळे तिचा विचार म्हणजे तिच्याशी संबंधीत प्रत्येक घटकाचा विचार होय.

स्त्रीवाद मार्क्सवाद प्रेरित आहे. तो स्त्री पुरुष संबंध, नातेसंबंध याची चिकित्सा करतो. लग्नसंस्था व इतर सांस्कृतिक संघटनांची चिकित्सा करतो. पुरुष सत्ताक व्यवस्थेला विरोध करतो.

आधुनिक स्त्री साहित्याचा वेध घेत असताना स्त्रियांनी पुर्वीच्या तुलनेत अधिक संख्येने स्त्री भानासह साहित्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

संदर्भ:

म

१. स्त्री-प्रश्नाचीम वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने - विद्युत भागवत.
२. स्त्रीवादी समिक्षा स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. अश्विन धोंगडे
३. स्त्रीवाद - संपादक - सुमिती लांडे
४. भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद - शोभा नाईक

One day national Seminar on "contribution of
Padmbhushan Dr. Vasantrao Dada Patil
In overall development of Maharashtra"
२८ January, २०१७ at
Arts and Commerce collage Kadepur
Dist- Sangli

प्रा. कठरे डी.एन
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
वडूज ता. खटाव जि. सातारा
मो नं. ९८५०९६७९८

सामान्य लोकांचे असामान्य नेतृत्व वसंत दादा पाटील

महाराष्ट्रातील सर्व सामान्य लोकांचे सगळ्यात मोठे आणि घराघरातील आवडते नेते म्हणून वसंत दादा पाटील यांची प्रतिमा महाराष्ट्रात होती. दादांची नाळ महाराष्ट्रातील गरीबातल्या गरीब आणि लहानातल्या लहान माणसांशी जोडली होती. त्यामुळे दादा महाराष्ट्राचे वडीलधारी व्यक्तिमत्व होते प्रचंड अनुभव, राजकीय ज्ञान, व्यवहार चातुर्य, व्यवस्थापकीय कौशल्य याच्या जोरावर दादा चार वेळा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. महाराष्ट्राच्या राजकारणावर, समाजकारणावर, अर्थकारणावर दादांचा जबरदस्त प्रभाव पडला होता.

१ मे १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. महाराष्ट्र राज्याच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊन राज्याला प्रगतिपथावर घेऊन जाणाऱ्या, मुख्यमंत्री पदावरून महाराष्ट्राला दिशा देणाऱ्या मुख्यमंत्र्यांमध्ये दादांचे स्थान महत्त्वपूर्ण होते. नेता कसा असावा? त्यांचे आदर्श काय असावेत? याचा प्रत्यय यशवंतराव चव्हाण आणि वसंतदादा पाटील या महान नेत्यांच्या व्यक्तिमत्वाकडे पाहिल्यानंतर येतो. सातारा, सांगली जिल्ह्याने स्वातंत्र्य चळवळीत फार मोठे योगदान दिले यामध्ये क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या बरोबरीने यशवंतराव चव्हाण व वसंत दादा पाटील हे दोन नेते होते. स्वातंत्र्य चळवळीमध्येच राजकारणाचे व समाजकारणाचे संस्कार त्यांच्यावर झाले होते. ते पुढे महाराष्ट्राला उपयोगी पडले. महाराष्ट्र राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, औद्योगिक प्रगतीला चालना देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य वसंत दादा पाटलांनी केले. दादा चार वेळा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले.

ग्रामीण महाराष्ट्राचा चेहरामोहरा बदलण्याचे निर्णय दादांनी घेतले. सामान्य माणूस केंद्रबिंदू मानून त्याच्या विकासाला हातभार लावला पाहिजे ही भूमिका त्यांनी घेतली आणि त्या दिशेने प्रयत्न सुरु केले. कृषी औद्योगिक समाजाची निर्मिती, सहकारी संस्थांची उभारणी यामध्ये त्यांचे योगदान फार मोठे आहे. कृषी विकासावर अधिक भर दिला तर सामान्य माणसांचा विकास घडून येईल. यासाठी त्यांनी सहकारी संस्थांची स्थापना केली. सहकाराच्या माध्यमातून महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास झाला याचे श्रेय दादा आणि त्यांचे इतर सहकाराशी संबंधित नेतेमंडळी यांनाच द्यावे लागेल.

महाराष्ट्राच्या राजकारणाला एक अतिशय समृद्ध असा राजकीय नेत्यांचा वारसा लाभला आहे. तसेच परिवर्तनवादी व पुरोगामी विचारांची परंपरा लाभली आहे. महाराष्ट्राचे राजकारण हे व्यापक संस्थापक पायावर उभे राहिले त्यामध्ये सुसंस्कारी राजकीय नेत्यांचा वाटा महत्त्वाचा आहे. त्याअनुषंगाने वसंतदादा पाटील यांचे नेतृत्व महत्त्वाचे वाटते.

१९५२ मध्ये वसंत दादा पाटील तासगाव विधानसभा मतदार संघातून विधानसभेवर निवडून गेले तेव्हापासून १९५२, १९५७, १९६२, १९६७, १९७२, १९७७ असे सलग ६ वेळा महाराष्ट्र विधानसभेवर आमदार होते. विधानसभेत आमदार झाल्यानंतर जवळजवळ २० वर्षांनी ते महाराष्ट्राचे पाटबंधारे आणि वीजमंत्री झाले. राष्ट्रीय काँग्रेसचे ते एक निष्ठावान कार्यकर्ते होते. त्यावेळी महाराष्ट्राच्या प्रत्येक नदऱ्याचा, खो-यांचा पाणी अडविण्याच्या क्षमतेचा अभ्यास दादांनी केला होता.

सन १९७७ मध्ये दादा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. "पाणी अडवा पाणी जिरवा" ही योजना दादांनी आणली. दादांनी ५ रुपयांपेक्षा कमी शेतसारा असणा-या शेतक-यांना शेतसारा माफी दिली होती. एसटी ने प्रवास करून शाळेला शिकायला जाणा-या विद्यार्थ्यांना मोफत एसटी पास दिला होता. तसेच त्यांच्या जेवणाच्या डब्यांची वाहतूक मोफत करून दिली.

वसंत दादा पाटलांनी घेतलेला आणखी एक महत्वाचा निर्णय म्हणजे शहरी शासकीय महाविद्यालयांची मक्तेदारी मोडून काढण्याकरिता खाजगी क्षेत्रात वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालयांना परवागी दिली आणि महाराष्ट्रातल्या ग्रामीण भागातल्या विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कोंडी होत होती ती कमी केली. मुंबई, पुणे, ठाण्याच्या विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता साधनांच्या विपुलतेमुळे अधिक आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी या शहरी स्पर्धेत मागे पडतात त्यांची कुचंबना होते. बुद्धिमत्ता आहे पण संधी नाही या कात्रीत सापडलेल्या ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना दादांच्या या निर्णयामुळे नवसंजिवनी मिळाली आणि त्यांचे डॉक्टर, इंजिनियर होण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरले. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात शैक्षणिक क्रांती करणारा हा निर्णय होता. त्याची फळे आज ग्रामीण भागातील विद्यार्थी चाखतांना दिसतात. दादांच्या या निर्णयामुळे महाराष्ट्रात अनेक वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयांचे कॅम्पस उभे राहिले. त्यांनी महाराष्ट्राच्या वैभवात भर घातलेली आणास दिसून येते. आज या महाविद्यालयांमध्ये डोनेशनचा अतिरेक आहे. परंतु काही दोषांसकट दादांचा हा निर्णय खेड्यापाड्यातल्या मुलांना निश्चितच उपयुक्त व फायद्याचा ठरला आहे. दादांची निर्णय क्षमता किती प्रभावी होती याचे उदाहरण हे म्हणावे लागेल.

पद्मभूषण वसंतदादा पाटील हे खऱ्या अर्थाने सामान्यांचे गोरगरीबांचे नेते होते. सामान्य माणसांना दादांना भेटताना कधी संकोच वाटला नाही. लोकांना दादांबद्दल कमालीचा आदर होता. राजकारणातील दादांचे भलेपण आज दुर्मिळ झाले आहे. सामान्य माणसांशी पटकण तद्रूप होणारे दादा आज नाहीत आणि दादा सारखी माणसेही राजकारणात नाहीत. दादांनी ग्रामीण भागातील लोकांचा आत्मविश्वास वाढविला सहकाराचे जाळे विणले आणि ग्रामीण भागातील लोकांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविले. त्यांनी शेतकऱ्यांचा हरविलेला आत्मविश्वास जागविला. दादांनी राजकारण सुध्दा स्वाभीमानाने केले. राजकारणात स्वाभिमान जपला राजकीय पदे त्यांचेकडे चालून आली आणि गेली सुध्दा पण दादांनी पदाची पर्वा कधीच केली नाही. ते महाराष्ट्राचे चार वेळा मुख्यमंत्री झाले आणि राष्ट्रीय काँग्रेसने ठरविलेली ध्येय धोरणे प्रत्यक्षात उतरविली. आज कृष्णा काठावर हिरवीगार क्रांती उभी राहिली त्यात दादांचा महत्वपूर्ण वाटा आहे.

जिथंपर्यंत कृष्णामाई वाहत आहे. शिवारात हिरवागार ऊस डोलत आहे, मनगटासारखी ज्वारीची कणसे शेतात उभी आहेत आणि सहकारी साखर कारखाण्याची चाके जिथंपर्यंत फिरत आहेत. तिथंपर्यंत वसंत दादा पाटील अमरच आहेत. कृष्णा काठ संमृद्ध करण्याचे अथक प्रयत्न दादांचे आहेत हे मान्यच करावे लागेल.

संदर्भ :-

- १) यशवंतराव ते विलासराव (व्यक्ती निर्णय विश्लेषण) - लेखक मधुकर भावे
- २) महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण - अशोक जैन
- ३) स्वयंसिद्धा - डॉ. श्रीमती शालीनिताई पाटील
- ४) महाराष्ट्रातील राजकीय व्यक्तिमत्वे - प्रा. मंजुषा जोशी-पाटील, संभाजी पाटील

"Education through self-help is our motto" - Karmaveer

Rayat Shikshan Sanstha's,

D. P. Bhosale College, Koregaon

(NAAC Accredited with 'B' Grade)

A TWO DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL SEMINAR ON

"Literature of the Underprivileged in the Global Perspective"

13th and 14th February, 2017

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Miss/Shri..... Kamble S. G. ..... of
..... Arts and Commerce College, Vadug ..... College/University has
participated in a Two Day Interdisciplinary International Conference on "**Literature of the Underprivileged in
the Global Perspective**" organized by Departments of English, Hindi and Marathi in collaboration with Shivaji
University English, Hindi and Marathi Teachers Association held at Rayat Shikshan Sanstha's D. P. Bhosale
College Koregaon, Dist - Satara State- Maharashtra (India) on 13th and 14th February, 2017 as a Resource Person/
Chair Person/ Paper Presenter/ Participant.

He/She has presented a research paper entitled Disoriented Domestic World of V.S. Naipaul
in The Tramp at Pireus and One Out
of Many.

Dr. Chavan B. S.

Organizing Secretary

Dr. Bhosale G. S.

Dr. Saykar S. G.

Coordinator

Dr. Sawant V. S.

Principal

Raya Shikhan Sanshodhan

D.P. Bhosale College, Koregaon

ISBN: 978-81-927093-1-2

Volume 1

13th and 14th
February, 2017

Proceedings of

A Two Day Interdisciplinary International Conference

On

**Literature of the Underprivileged in the Global Perspective
Organized by Departments of English, Hindi and Marathi**

Editor

Dr. S. G. Saykar

D.P. Bhosale College, Koregaon.

Chief Editor

Prin. Dr. V. S. Sawant.

D.P. Bhosale College, Koregaon.

Index

Sr. No	Subject	Writer	Page No.
1	Rethinking Ibsen's Ghosts through Women's Questions	Md. Amir Hossain	1
2	The Slave Trade and The Romantic Writers, Poems, Articles And Lectures	Dr. Annasaheb B. Pawar Dr. Annasaheb B. Pawar	8
3	A Study of Globalization and its Relationship with Literature	Prof. Gadave B.R.	13
4	Feminism in African Literature: A special reference to Mariama Bâ	DR. J. S. CHEREKAR	16
5	Study Of the Theme Of Gender Discrimination in the Novel THE DARK HOLDS NO TERRORS - from the feministic perspective	Mr. Dhananjay Shivaji Waghadare	20
6	Dalit or Ambedkarite Literature?	Dr. Balkrishna Waghmare	22
7	Brahma Satya, Jagata Mithya: A Study in Bijay Kumar Das's Elusive Bond	Dr. Santosh Kumar Padhy	25
8	Shashi Deshpande's Shorter Fiction-A Move towards Women Emancipation	Dr. Lovleen Bains,	28
9	Explorations of Male Subjectivity in Mahesh Dattani's Dance Like A Man	Dr. Uttam Jadhav	33
10	Understanding Folk Literature In The Light Of Democratic Values	Dr. Sunil G. Patil	40
11	Women as Underprivileged: A Feminist perspective	Dr. Mrs. Ujwala Vijay Patil	44
12	Protest in J. M. Coetzee's Life and time of Michael K (1983)	Mr. Sontakke Shivaji M	47
13	A Study of Globalization and its Relationship with Literature	Prof. Gadave B.R.	54
14	Problems of the Underprivileged in Arvind Adiga's The White Tiger	Smt. Shailaja P. Yadav-Patil	58
15	Voice Of marginals: Bharati Mukherjee	Dr. Gharge Sunita S.	63
16	Multiculturalism In Adib Khan's Seasonal Adjustment	Dr. Jaywant Ambadas Mhetre Mr. Sunil Gajanan Gurav	69
17	A Study of Globalization and its Relationship with Literature	Prof. Gadave B.R.	71
18	Problems in Translation of Marathi Plays into English with Special Reference to Select Plays of Vasant Kanetkar	Mr. Babasaheb Ramdas Kangune Dr. Rajendraprasad Yashawant Shinde	75
19	Negotiating Dalit Identity: A Reading of Sharankumar Limbale's <i>Akkaramashi</i>	Laxman Kallappa Sankagol	80
20	Disoriented Domestic World of V.S. Naipaul in 'The Tramp at Piraeus' and 'One Out of Many'	Mr. Kamble Sachin Gundurao, Mr. L. N. Shikalgar,	84
21	A Study of the Portrayal of South Africa in 'In a Free State'	Dr. S.I. Noorani	88
22	The Psycho-Feminist Study of Anita Desai's Cry the Peacock	Prof. B. D. Ronge	92
23	Religious Crisis in Sunlight on a Broken Column	Mrs. Rachana Vijay Musai	95

Disoriented Domestic World of V.S. Naipaul in 'The Tramp at Piraeus' and 'One Out of Many'

Mr. Kamble Sachin Gundurao,
Ph. D. student and Assistant Professor,
Arts and Commerce College, Vaduj, Satara.

Mr. L. N. Shikalgar,
Devchand College, Arjunnagar,
Nipani.

Abstract

The researchers will discuss disorientated world of V.S. Naipaul in the two short stories - 'The Tramp at Piraeus' and 'One Out of Many' published and reflected in In a Free State, Naipaul examines that Third World's families are not integrated and at the same under the pressures of socio-political upheavals, families are suffering from oneness. They have lost a sense of domesticity and domestic satisfaction.

Key words: domestic, domesticity, disoriented world, family dissatisfaction etc.

The researchers will discuss disorientated world of V.S. Naipaul in the two short stories - 'The Tramp at Piraeus' and 'One Out of Many' published and reflected in In a Free State, Naipaul examines that Third World's families are not integrated and at the same under the pressures of socio-political upheavals, families are suffering from oneness. They have lost a sense of domesticity and domestic satisfaction.

In the prologue named 'The Tramp at Piraeus', we observe that the travelers are expatriates and exiled beings. Once they had been expelled from their nations and families by war. The travelers are citizens of different nations. Egyptians are traveling towards their free world. They feel like only a sense of homeland towards their country. Once they had been insulted and humiliated, so they do not belong to one nation and domesticities. Now the travelers are having any kind of attachment towards their country. They once lived. They have lost the sense of non-attachment towards

their own space. A Lack of togetherness, familial warmth and wholeness have led all these post-colonial characters to the disorientation of selves in domestic situations. Tramp, the protagonist of the prologue suffers from lack of togetherness. He does not consider himself as one of the Egyptians. He says that now Egypt is no more his homeland and house. He declares:

"But what's nationality these days? I myself, I think of myself as a citizen of the world".(P.9)

Nationality means security and identity. The expatriates from different nations do not form a community; nor do they stand out as individuals. They congregate in temporary groupings, distinguishable racially, as a crowd but never achieve a sense of homeliness. Naipaul examines that everyone is suffering like the Tramp due to the lack of relatedness towards land, family bonding and emotional dryness which lead them towards alienation and a sense of dislocation. For these people the concept the 'home' has lost some of its original force but still they seek to create centre of security it implied. These expatriates are rootless and placeless. They become exiled and disoriented on domestic level also.

In the first story "One Out of Many", we observe that Santosh is not happy in his life due to several disorientations in life. His life in Bombay was quite happier than that in Washington. He had left his village and relatives just to earn money in the city. His first disorientation in family occurs here. Having lost connection with the family members, in Bombay also he never fulfills his domestic needs and never achieves familial satisfaction. He lives only with and after his master, so his life has become like one in cupboard. The very first sentence of the novel

that Santosh is dissatisfied with Washington and the people there. In Washington he suffers from homelessness and loneliness. He says:

"I am now an American citizen and I live in Washington, the capital of the world....I was in Bombay...."(P.22). These statements show his disappointment towards American life, as he is a free man and appears to have done well. Santosh yearns for his life in Bombay, where he had been respected and had enjoyed a high position"(P.25) We read that in Bombay, he was among the people and so had a sense of domesticity and a central position in social position is even depending upon his position. A homeland never gives a sense of loneliness towards family and people. But in Washington, he feels unrelatedness towards every aspect which gives him the sense of family, society and people of native

In Washington we come to know that his loneliness distracts him from his master. His master gives him a sense of security and homelessness. Before coming to Washington his master was everyone and everyone was his. His detachment from master makes him independent but in the Washington he is totally lost. A disorientation of self comes about in Washington as an individual. Santosh comes to realize that returning to Bombay is not possible. He also realizes the ultimate truth that he cannot go back to past life and nor can he start a new life. His failure in the relationship with the hubshi woman brings a first disorientation in Santosh and the sense of wholeness.

In Washington he marries a hubshi woman whose existence is legal and for the sake of social and familial satisfactions. But he is not satisfied emotionally, mentally by this marriage. Santosh feels deeper disorientation in Washington and even fails to achieve a sense of security. He suffers from barrenness in Washington as he does not meet familial dissatisfaction. Naipaul minutely observes that what he has gained, brings him loneliness,

unrelatedness and a further disorientation of his life into three unrelated words. As Santosh says:

"...the restaurant is one world, the parks and the green streets of Washington are another and every evening, some of these streets take me to a third."(P.60-61)

This third world is nothing but his 'disoriented world' where he seeks only his shattered life which is full of sorrows. Naipaul has shown how the freedom has led all post colonial characters to displacement, rootlessness, loneliness and dissatisfaction. It means that freedom is one of the reasons which have brought disorientation of self. Naipaul critically observes that Santosh even loses his older identical identity by this marriage. Marriage to a hubshi woman brings an extreme self-degradation from which he is unable to recover. At the very last stage of depression, Santosh confesses:

"All that my freedom has brought me is the knowledge that I have a face and have a body, that I must feed this body and clothe this body for a certain number of years. Then it will be over."(P.61)

Naipaul has shown the modern predicament and crux of post-colonial characters. Naipaul says that the ultimate option before post-colonial characters is "leading life until death." Naipaul shows that Santosh realizes his physical - practical needs of feeding body but what about his psychological, mental and emotional needs? We come to know that all this life of post-colonials is fractured and broken down because there is a loneliness, rootlessness, displacement, insecurity, emptiness or barrenness in life, society and human relations and so the ultimate result is the disorientation of self. The utmost tragedy of Santosh is that his life now is a 'selfless life' because he accepts his failure in life to satisfy his self and mental, spiritual and emotional needs even. So now he is waiting for his ultimate end that is death which is the result of 'disoriented self.'

In the second story "Tell Me Who to Kill" Naipaul tells us a story of the narrator who has failed to achieve a familial affection and satisfaction. The narrator faces a first domestic disorientation when he sends his brother Dayo to London. Actually the narrator never remained aloof from his brother. Having failed to make a mark in life, he nurtures a dream of better future for his brother. The narrator cannot bear this separation from his brother so he follows Dayo in London by leaving his home and relatives behind him. But in London the narrator himself gets totally lost in unidentified surroundings and suffers from his homelessness and rootlessness. His life in London becomes a series of painful journeys to strange places. He says:

"It is always like this now. You are always taking trains and buses to strange places. You never know what sort of street you are going to find yourself in, what sort of house you will be knocking at." (P.86)

Till the end the narrator remains totally unrelated to his surroundings in London. He suffers from placelessness, homelessness, rootlessness and restlessness. In London, the narrator and his brother live in a rented room but they never feel togetherness and homely satisfaction there. Dayo for the sake of security marries an English girl but he feels a greater disorientation in this relationship due to the barrenness and emotional dissatisfaction. Dayo's failure in marriage even disturbs the narrator and both start living in separate rooms. This separateness breaks down the narrator totally. His failure in domestic responsibility and situations is reflected in the following words by him:

"But these people come for the day, they are happy, they have buses to take them back to their hotels, they have countries to go back to, they have houses". (P.99)

Naipaul has shown the dilemma of the narrator which is caused by his loneliness and disappointment with London. He is in London only to build his brother's life but Dayo's failure gives him the feeling that their life

in London is over. Dayo has shattered his brother-narrator's dream. In London he has lost control over his life. He says: "I can't see where am going. I can only wait to see what is going to turn up." (P.66)

The narrator once thought that London is a land of dreams, opportunities and hopes but in reality it is not so. Instead of being framed, his life gets fractured'. Santosh in the preceding story is at least able to understand the 'endless chain of action' that has led him to his alienation in Washington but the narrator in this story is totally disoriented.

Dayo is a representative of all the people who come to London seeking a better future but find that life in London is not as easy as it is believed to be. Dayo tells his brother: "It is not easy to take studies in this place as you and other people believe." (P.96)

Naipaul, through Dayo's mouth, speaks the dilemma of young people. A metropolitan city like London gives them a sense of responsibility and a sense of freedom but the pressures of these things make their lives futile. They cannot bear all these stresses, tensions and so freedom itself become a burden for them. Even Stephen's son Frank does not bear the pressure of his father and in a new city meets the same fate of failure. After this defeat in such dream society, Dayo's half crazed brother says in anguish:

"O God, show me the enemy. Once you find who the enemy is, you can kill him. But those people here they confuse me. Who hurt me? Who spoil my life? Tell me who to beat back....tell me who to kill." (P.107)

Here we come to know to what extent the narrator breaks down. Dayo's irresponsibility and the narrator's own defeat force the narrator to the feeling of being mentally oppressed, persecuted in the strange surroundings of his life. A number of characters portrayed by Naipaul suffer such typical modern maladies for which perhaps there are no remedies. Naipaul himself says:

"A person in this position risks going mad; I have

When it happens to others - it is a bizarre and frightening thing, and it is one of the great strands of my own writing."

The narrator in "Tell Me Who to Kill" is unable to locate his enemy because the enemy is not one person only. Naipaul points to the enemy in "The Overcrowded Barracoon" (1972): "The enemy is the past of slavery, colonial neglect in a society uneducated from top to bottom. The enemy is the smallness of the islands and the absence of resources".

Isolationism with a society of London forms a major theme of "Tell Me Who to Kill". Freedom becomes a state of being aimless and a severance from all ties with the world - a withdrawal. The narrator, who cannot return after his failure, sends back a message that is dead. Like Santosh in 'One Out of Many', the narrator lives only physically and fails to satisfy himself and remains a selfless person.

Through these two stories, Naipaul shows Africans having lost their sense of self are unable to communicate and to experience a sense of self. But they do not understand that their mimicry is no one but their post-colonial masters. The broken, oppressed past and the detached tribes have fractured their

disorientation is due to the racial, cultural and tribal disorientation. So it is very

difficult to find the sense of oneness in African societies. The neo-colonialism or decolonization, economic-political imbalance, mimicry lack of oneness, social tracers and individual's painful past have all disoriented the Africans at the psychological and social levels.

Works Cited:

- Naipaul, V.S, 1971, *In a Free State*, Andrew Duetsch, London.
- Abrams, M.H, 2004, *The Glossary of Literary Terms*, 7th edition, Holt, Rinehart and Winston.
- Cudjoe, Selwyn, 1988, *V.S. Naipaul: A Materialist Reading*, University of Massachusetts Press, Amherst.
- Fanon, Frantz, 1967, "The Wretched of the Earth", trans. by Constance Farrington, Harmondsworth: Penguin, P.27
- Fanon, Frantz, 1986, *Black Skin White Masks*, trans. by Charles Lammarkmann, London: Pluto.
- Gurr, Andrew, 1981, "Writers in Exile: the creative use of Home in Modern Literature", Sussex: The Harvest Press.
- Kamra, Shashi, 1990, *The Novels of V.S. Naipaul*, New Delhi: Prestige,

IMPACT FACTOR 3.025

ISSN 2349-638X

A Two Day Multi Disciplinary International Conference

On

LITERATURE & CULTURE IN THE PERSPECTIVE OF GLOBALIZATION

Proceedings : Research Papers in English

**MULTI
DISCIPLINARY
INTERNATIONAL
CONFERENCE**

KOLHAPUR, INDIA

JAN 27 & 28, 2017

literature and culture in the perspective of globalization

Editors

Prin. Dr. R. P. Lokhande

Hemant Patil

Prakash Chavan

Organized By

Shri. A. D. S. D. Mandal's

Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

Departments of English, Hindi & Marathi

Index

Dr. Soham Gundurao Kumbale Dr. V. Shrikumar	Political, Social, and Cultural Perspective of V.S. Naipaul in A Bend in the River	117
Dr. Anil Maruti Bhanane	Cultural Conflict in Chinua Achebe's Short Story 'Dead Men's Path'	121
Dr. Ketan N. Karane	Changing Perspectives Of Women In The Postmodern Hindi Film: Pink	124
Dr. Anil S. Muzar	Adaptation as culture of Globalization with Reference to Anita Desai's 'The village by the sea.'	126
Dr. G. A. Ingole	Second World War and Poetic Sensibility	129
Dr. Rohit Vijay Patil	Doping: a Challenge to Sports Culture In the Era of Globalization	131
Dr. Sujata J. Patil	Globalization And Indian Women	136
Dr. A. Ugrash Waghmare	User Study Of Ayurvedic Medical College Libraries In Western Maharashtra	138
Dr. Anand Chavan	Knowledge Management and its impact on Public Libraries: Present Era	142
Dr. Katiya N. Moxak	Racial discrimination in Lorraine Hansberry's A Raisin in the Sun	146
Dr. Ganesh Nathuram Kale	A Study of Changing Perspectives in Human Relationship in R. K. Narayan's The Vendor of Sweet and Kiran Desai's The Inheritance of Loss	148
Dr. Ankar V. Bhosale	Globalisation And Cultural Change In 'Kamala Markandaya's Novel, Nectars In A Sieve'	151
Dr. Anil Shinde Dr. Anika Dhanavade	Impact of Technological Advancement on Literature	154
Dr. Anandhath Motiram Gavali	Impact of Literature on Cultural Marxism, Media Culture and Cultural Studies: An Overview	158
Dr. Anandhath Shivaji Patil	Impact Of Globalization On Women In India	161
Dr. Anandhath Waghmare	Angry Young Women of Dalit Feminism : Meena Kandasamy	163

Political, Social, and Cultural Perspective of V.S. Naipaul in A Bend in the River

Sachin Gundurao Kamble,
Assistant Professor,
Arts and Commerce College, Vaduj
L.N. Shikalgar,
Associate Professor,
Bhogawati College, Bhogawati.

Abstract

In *A Bend in the River*, Naipaul writes about political, social, and cultural tensions and dimensions which are inherited and inherited from the colonial past. All these tensions are still firmly rooted in the society. So the society itself is disoriented. Naipaul says that in post-colonial situations each one is reduced to a political being. So the social situation is described in terms of 'Power Politics' which is between the individuals and sexes. Here Naipaul deals with the themes of slavery, violence, and independence. He questions many assumptions of the world: the racial and cultural tensions, the disorganization of the society due to the disorder, the exploitation of the colonized by the colonizers and above all the disorientation of self caused by these factors.
Keywords: Postcolonials, disorientation, culture, disorder, exploitation, oppressor, oppressed etc.

Naipaul reveals the reality of a newly independent African state. There is a group of people who occupy a small town at the bend in the river. These are a few Belgians, some Greeks, Germans and Indians living a "stripped, Robinson Crusoe kind of existence". (P.31) Naipaul shows the town and its society is disorganized, barbaric and chaotic as the Isabellian society of 'The Mimic

finds his "place" in it. He feels rootless and displaced as an ancestral crisis, so in a panic mood he says:

"We never asked why; we never recorded. We felt in our bones that we were a very old people; but we seemed to have no means of gauging the passing of time. Neither my father nor grandfather could put dates to their stories. Not because they had forgotten or were confused, the past was simply the past."(P.77)

In the present story, whatever little Salim knows about his community and past is from books written by Europeans. Salim realizes that about Europeans "their entire past would have been washed away." (P.18) interestingly one thing to be noted that colonizers are reformers, policy makers and at the same time exploiters and oppressors. Salim, having developed the habit of conscious self-assessment because of his Western education, realizes that his community is left behind. He awakens to the oppressed condition of his community in the coast. Salim's disorientation on social grounds comes when he realizes that the minority communities are neglected, oppressed and persuaded by masters. He says that it is a bitter reality of all colonial and post-colonial societies. Even Indar, his East African Hindu friend arrives at the same insight.

From generations to generations, Salim and his family has been suffering from this spacelessness and uprootedness. To overcome on this crisis the ultimate step is taken by Indar and Salim, Indar resolves to leave for England and Salim decides to make a new beginning elsewhere. Naipaul minutely observes the dilemma of the post colonials that they always have to shift from place to place for the sake of better future and security.

Salim:

"We are washed up here, you know to be here you have to be strong. We are not strong. We even have a flag."(P.24)

Salim comes to know that his community is shattered and disintegrated. He never

Salim breaks from his family only to get a stable job offered by Nazaruddin. But when Salim arrives, he finds the town destroyed in the tribal war. Salim is disappointed to see the ruins speak of "The depth of that African rage, the wish to destroy, regardless of the consequences."(P.32) It disturbs Salim to see the ruined suburb near the rapids, valuable real estate only recently being reclaimed by the bush. In the midst of ruins, which looked like dead civilization, Salim feels like ".....a ghost, not from the past, but from the future." (P.32-33) Salim once again gets stranded in earlier condition of spacelessness and baselessness. He

realizes that there can be no fresh beginning anywhere. Naipaul has pointed the very truth that this time disorientation is not due to past but from ruined future. Salim even loses his temper and balance when he comes to know that he can not return to his coast because his family too has to scatter somewhere and Metty, a family slave is sent to stay with him. The social disturbances fracture the dream world of Salim and his family even gets disturbed.

During the second rebellion, the town at the bend in the river is destroyed because it is a reminder of "the intruders who had ruled in it and formed it...."(P.72) The Liberation Army seeks to overthrow the Bigman's regime and revive the old ways. To achieve this seek to wipe out "everybody who can read and write, who ever put on a jacket and tie.....all the masters and all the servants."(P.284) This violence brings loneliness and insecurity of life for the expatriates and immigrants. Naipaul observes that decolonization is always violent. So the post-colonials have to suffer from blood-shed, lack of sympathy, exile and extreme alienation.

Father Huisamans' brutal killing is a proof of the fact. To Salim and the others, father Huisamans' death comes as a warning that they have to be very careful and remember that they are in Africa. The uncertainty of life, insecurity, and violent end of life lead all these post-colonial characters to feel an absurdity of life due to their inability to go back and even forward. They are trapped in the ultimate crux of 'to be or not to be'. Salim suffers from placeness and a sense of insecurity.

However, Father Huisamans' prediction comes true that 'there would always be a settlement at the bend in the river.'(P.69) His optimistic view towards Africa comes true, but a westernized Africa emerges out again as mimicry of white men. This second rebellion proves to be a hopeless affair. The town is not only re-established but it begins to grow under the regime of the Big Man.

"All kinds of projects were started. Various government departments came to life again, and the town at last became a place that could be made to work. We already had the steamer service, now the art field was recommissioned and extended, to take the jets from the capital (and to thy in soldiers).... We even began to get a new telephone system. It was far too elaborate for our needs, but it was what the Big Man in the capital wanted for us."(P.94)

Naipaul critically examines that developmental schemes are not the new common man, but they are being deceived by rich and hypocrites under the name of developments. The basic needs and requirements are not fulfilled but stupor projects or schemes like 'state domain' started. Being built on the ruins, it is the big miracle carrying the message that "Africans become modern men who built in concrete and glass and sat in cushioned chairs covered in imitation velvet."(P.108) This is again an imitation of colonizers. These imitations remind of colonial stage which was the "past" but now as a 'present' for post-colonials. It is ironic that no one knows what the 'Domain' is being made for? And it is only after its completion that it is found. The building of "Domain" incorporates polytechnic college, a modern form and residence for intellectuals. Big man tries to modernize old Africa which is always visible beneath the surface décor of 'the new'. But the utmost comes when the Africans could not identify themselves with this new, modern Africa and consciousness. For them mystery and peace in the bush. Salim nostalgically recalls;

"During the days of the rebellion I had the sharpest sense of the beauty of the river and the forest, and had promised myself that when peace came I would expose myself to it, and possess that beauty."(P.103)

Salim feels sad at the loss of the mystery and mystery of the place, which comes with freedom. Naipaul observes that freedom and developments bring unrelatedness and non attachment to the post colonials. All these things force post colonials to the disorientation in the social context.

Nazruddin's letter brings more disturbing news. Racial troubles break out in Uganda and Nazruddin has had to shift his family. Nazruddin's plan to move out of Africa to Canada, makes it clear that no African is free from troubles and violence. Naipaul examines that the post colonial characters are constantly moving from land to land just for their lives, and so at the inner level ever frightened and disoriented. The socio-political situations bring an extreme stress on the relationship of Salim and Yvette. The relationship breaks in the disgusting manner as Salim's son on the Yvette. The social frustrations, individual and individual frustrations affect the life. Salim can notescape from this sordid

expresses his hopelessness:

"I had my first dream about myself, the decay of the man I had known before. I had visions of beggary decrepitude, of Africa lost in Africa, no longer with any purpose to hold his own...."(P.184)

Naipaul examines that the disorganized ordered society of the town at the bend in the river does not provide any chance of any kind of settlement. Yvette, Raymond, Mahesh, Salim and Indar are all outsiders floating and lost without any definite identity and existence. Even his closest friend Indar, who is now well settled, is also a frustrated being when he says to

"It isn't easy to turn your back on the past. It's something you can decide to do just like anything else. It's something you have to arm yourself for, because it will ambush and destroy you".(P.148)

Naipaul says that it is an ultimate fate of the post-colonial characters that their past is what leads them to their destruction and disorientation.

We see that Salim, in search of better settlement, decides to go London. But disillusionment and hopelessness in London again makes him a faceless and placeless being. Salim is totally an alien being like Ralph Singh in *The Mimic Men*. He comes to London for better settlement. He never feels as a settled being but always a displaced one in different worlds. Europe, which he had known as Salim's world since his childhood even, presents a different picture altogether. Salim does not identify himself with London and says: "It was a thing shrunken, mean and forbidding".

Actually Salim has come to London from Guyana for relief and rescue from the hopelessness. But in London also he becomes displaced and furthermore his capacities, his abilities, his identity remains divided. All these things lead him to the utmost tragedy that he feels himself as 'faceless and selfless' in London.

Naipaul says that there is no safe place for the post-colonials where they can feel their roots and self. The problems like homelessness, hopelessness, placelessness, exile, loneliness, alienation, messiness in relationships, insecurity of life and a sense of broken self lead all the post-colonial characters to disorientation of their selves. The economic and political problems are making the problem more critical. In this entire crux, there is no chance for self development. All the characters are of being settled physically and mentally

get shattered. And so disorientation remains an ultimate destination of the post-colonial characters.

Naipaul successfully delineates the complexities of modern life of the post-colonials. Ferdinand represents the modern Africans who have been picked out from bush life, only to be placed in a more vulnerable position in the civilized jungle of the town, which provides no sanctuary or protection. Through Indar and Salim Naipaul portrays the plight of the displaced exiles that have nowhere to go, nowhere a sole place, and so only disorientation. Raymond and Yvette demonstrate that in the new dynamic power, everyone is in a marginal position. No one is a safe being though they rich, white or employed in the society like Africa. Naipaul's vision "we can only carry on" offers little hope to the Third World societies that have been maimed beyond repair. Through his characters and places, he puts forward the view that displacement, alienation, frustration, fragmentation and disorientation are the universal predicaments in the post-war world and one must learn to live with these ultimate truths. Salim decides to rejoin the world but expresses his disorientation:

"The world is what it is; men who are nothing, who allow themselves to be nothing, have no place in it."(P.9)

In these opening sentences of the novel, Salim shows his indifference to world and his own life. Due to internal fractures of society and of post-colonials' mentality, native liberation movements fail to play a positive role in the formation of an authentic society and Third World consciousness. In Naipaul's terms, the solution is at the individual level through self decolonization, that is, by overcoming the colonial mentality of idleness and irresponsibility. Naipaul finally speaks of the Third World societies through Ferdinand in the last scene of Salim's escape:

"You mustn't think it's bad just for you. It's bad for everybody. That's the terrible thing. It's bad for everybody. That's the terrible thing. It's bad for everybody. Nobody's going anywhere. We're all going to hell, and everyman knows this in his bones. We're being killed. Nothing has any meaning. That is why everyone is frantic. Everyone wants to make his money and run away, but where? That is what driving people mad are. They feel they're losing the place they can run back to....nowhere is safe now."(P.281-82)

Salim and other young characters are the representatives of the third world youngsters. The

Third World societies with their incurable problems are leading the whole young generation to the disorientation of self in social senses. Salim, because of his acquired habit of self – appraisal, knows where exactly he stands, and this insight makes him take the positive step of rejoining the world. The novel ends without any positive conclusion about Africa and Africans who are now in the dilemma at the land of bush. The dilemma is nothing but uncertainty of existence and so disorientation of self.

In none of his works therefore, does Naipaul after collective action as a possible solution to the colonial condition. In Naipaul's terms, the solution is at the individual level through self-decolonization that is by overcoming on the colonial mentality of idleness and irresponsibility. Naipaul seems sympathetic to the African impulse to destroy all the physical reminders of the European presence; at the same

time he makes it clear that the destruction of surface features alone is not sufficient. Anthony Boxill puts it, "Violence to what is inferior and inferior within the personality, is not necessary."

The novel ends with Naipaul's failure to arrive at any positive conclusion about Africa which, according to him is "a land of bush" therefore is scope to say that the disorientation on various levels are the ongoing crises of post-colonials.

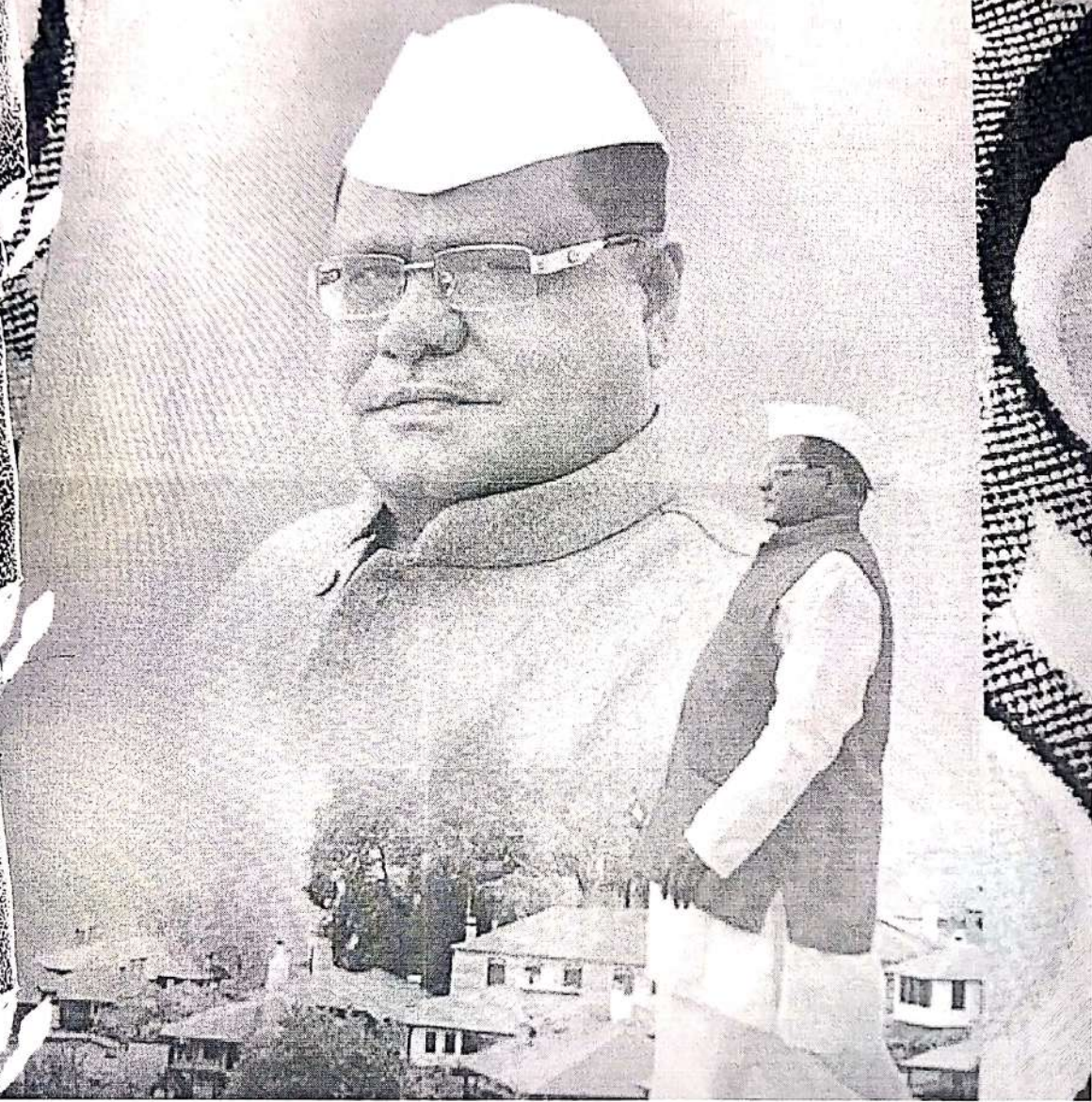
Works Cited :

1. Naipaul, V.S, 1980, *A Bend in the River*, Harmondsworth, Penguin.
  2. Abrams, M:H, 2004, *The Glossary of Literary Terms*, 7th edition, holt, Rinehart and Winston
  3. Naipaul, "A New King for the Congo; Monarchy and the Nihilism of Africa." *Return*, P.167-195.
  4. Boxill Anthony, *V.S.Naipaul Fiction*, P.74.
- Naipaul, 1981, "A Conversation with V.S.Naipaul" by Bharati Mukherjee and Robert Bly, *Salmagundi*, 54; P.6

ग्रामपरिवर्तनाचा वाटसरु

प्रा. डॉ. सविता गिरे-पाटील
संदीप रामराव काळे

ISBN 978-93-82261-37-7

ग्रामपरिवर्तनाचा वाटसरू
माधवराव पाटील झरीकर
जीवनप्रवास

प्रकाशक :

अ. वि. वाळिवे

अभिहित प्रकाशन,

फ्लॉट नं. ३०१, एन. के. विधीका,

१०४७, सदाशिव पेठ, पुणे - ४११०३०

दूरध्वनी (०२०) २४४९७७४८

भ्रमणध्वनी : ९८२२३७८२६७

E-mail : abhijitprakashan@gmail.com

Website : www.abhijitprakashan.com

Follow us on

<http://www.facebook.com/abhijitprakashan>

सर्व हक्क

© प्रा. डॉ. सविता गिरे - कदम

प्रथम आवृत्ती

२५ डिसेंबर २०१७

मुखपृष्ठ / मांडणी

नयन बाराहाते

सृजन कम्युनिकेशन्स, नांदेड.

मो. ९४२२१७०६२३

अक्षरजुळणी

मो. मुर्तुजा अथर

मुद्रक

आर्टी आफसेट प्रिंटर्स, लातूर

किंमत : १५० ₹

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, राज्यशास्त्र परिषद
श्री विजयसिंह यादव आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज पेठ वडगाव,
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
दिनांक : १६/२/२०१८ ते १७/२/२०१८
(बदलते राजकीय प्रवाह)

प्रा. कठरे धनाजी नारायण
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज वडूज
ता. खटाव, जि. सातारा

स्थानिक राजकारणातील महिलांचा सहभाग हा आरक्षणाचा परिणाम : एक वास्तव

भारतीय राज्यघटनेत आतापर्यंत अनेक घटना दुरुस्त्या झाल्या, त्यापैकी ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती अतिशय महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसते. या घटना दुरुस्तीने ख-या अर्थाने लोकशाही विकेंद्रीकरणाची सुरुवात ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये झाली, या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राजव्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, जनतेचा निर्णयप्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभाग वाढला, राजकीय घराणेशाहीला प्रतिबंध बसला, पुरुषांची राजकारणातील मक्तेदारी मोडीत निघाली, महिला वर्गाला आरक्षण मिळाले, या महिला आरक्षणाने महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला, महिला पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय निर्णय घेऊ लागल्या आणि सत्तास्थाने काबीज करू लागल्या. त्यामुळे महिलांच्या कर्तृत्वाला व सुप्त गुणांना वाव मिळाला.

भारतीय समाज व्यवस्थेत प्राचिन काळापासून महिलांचा दर्जा दुय्यम होता, महिलाही माणूस आहे, तिच्याकडे पुरुषांप्रमाणे प्रचंड क्षमता आहे, हे समाज व्यवस्थेने कधीच मान्य केले नाही. स्त्री-पुरुषांमध्ये कोणताच भेदभाव करू नये, महिलांनाही स्वतःचा विकास करण्याचे स्वातंत्र्य आहे, याचा विसर पुरुष प्रधान संस्कृतीला पडलेला होता. भारतीय राज्यघटनेने मात्र पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांना अधिकार बहाल केले, तरी अजूनही भारतीय समाजाची स्त्रीला कनिष्ठ मानण्याची मानसिकता बदलली नाही.

राज्यघटनेने महिलांना राजकीय क्षेत्रात काम करण्याची संधी दिली असतानाही त्यांना राजकारणात येण्यास मज्जाव होता.

भारतीय राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीनंतर महिलांना अनेक अधिकार देण्यात आले, त्या बरोबरच महिलांची स्थिती व दर्जात वाढ होऊन सक्षमीकरण करणारे कायदे अंमलात आले. स्त्रियांमध्ये जागृती होऊन शिक्षित स्त्रियांचा एक वर्ग निर्माण झाला. स्त्रियांमध्ये जागृती होऊ लागली. आपल्या न्यायहक्कासाठी लढण्याची मानसिकता तयार झाली. भारतीय समाजात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्तरावर महिलांचे सक्षमीकरणाने जोर धरला होता; परंतु राजकीय पटलावर महिला पिछाडीवरच राहिल्या. राजकीय सत्तास्थानाशिवाय महिलांच्या संपूर्ण स्थिती व दर्जात वाढ होणे शक्य नाही, त्यामुळे भारतीय लोकशाही प्रक्रियेत महिलांना समान संधी देण्याची मागणी पुढे आली. २४ एप्रिल १९९३ साली महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राजमध्ये ३३ टक्के आरक्षण देण्याकरिता ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती झाली आणि स्थानिक राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढला, याचे श्रेय महिला आरक्षणालाच द्यावे लागेल.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्याच्या चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या आवाहनाने अनेक स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. म्हणजे भारतात स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग स्वातंत्र्यलढ्याच्या चळवळीतून सुरू झाला. १९२१ साली भारतात स्त्रियांना संपत्तीच्या आधारावर मतदानाचा अधिकार मिळाला. १९२७ साली स्त्रियांना कायदे मंडळाची सदस्य म्हणून मान्यता मिळाली आणि अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या बॅनरखाली स्त्रियांनी कायदे मंडळाची निवडणूक लढविली पण एकही स्त्री निवडून येऊ शकली नाही.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५० मध्ये भारतात संविधान स्वीकारले आणि त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली, तेव्हा प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला मतदान देण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. 'एक व्यक्ती एक मत' या तत्त्वावर हा अधिकार देण्यात आला. त्यामुळे भारतातील प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला पर्यायाने महिलांनाही मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला परंतु महिलांना जास्त संख्येने संधी मिळाली नाही आणि कोणत्याही राजकीय पक्षाने त्या दृष्टीने फारसे प्रयत्न केले नाहीत.

आपल्या देशात राजकारणी हा फक्त पुरुषांची मक्तेदारी असणारा प्रांत समजला जात असल्याने स्त्रियांना फारसा वाव मिळाला नव्हता. राजकारण हे फार धकाधकीचे पुरुषी वर्चस्वाचे व गुंडपुंडाईचे क्षेत्र आहे, आपल्या स्त्री जातीला ते झेपणार नाही, अशा भीतीपोटी किंवा परंपरेने भिनवलेल्या संकोचापायी स्त्रिया निवडणुकीत उभ्या रहायला तयार नसत. स्त्री उमेदवार शोधाव्या लागत. ग्रामपंचायतीमध्ये एखादी दुसरी जागा स्त्री उमेदवारासाठी राखीव ठेवली जात असे आणि ती जागा भरण्यासाठी बरेच प्रयत्न करावे लागत. त्यामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेमध्ये स्त्री— प्रतिनिधी अपवादानेच दिसत असत. ज्यांना राजकीय पाठबळ किंवा घराण्याचे पाठबळ लाभले, त्याच महिला पाठबळाच्या जोरावर राजकारणात उतरत किंवा त्यांना राजकारणात उतरवले जात असे.

७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीमुळे राजकीय सहभागाला मान्यता मिळाली. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी महिलांना मिळाली, त्यामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगर पालिका, महानगर पालिकेमध्ये महिलांची वर्णी लागली. आरक्षणामुळे अनुसूचित जाती आणि जमाती, इतर मागास वर्गातील महिला आणि खुल्या प्रवर्गातील महिलांचा राजकारणात प्रवेश झाला. सर्व राज्यांमध्ये गरीब, कष्टकरी, दलित महिला वर्ग राजकारणात सहभागी झाला. पंचायत राज व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला सदस्यांनी अल्पावधीतच कर्तृत्व सिद्ध केल्यामुळे पुरुषी अहंकाराला धक्का बसला आणि तो बसणे स्वाभाविक होते. महिला संवेदनशील असतात, समाजाचे प्रश्न त्या चांगल्या प्रकारे हाताळू शकतात, याची प्रचिती येऊ लागली आहे.

राजकारणातील क्रियाशील महिला कोणाला म्हणावे ? या संदर्भात राजकीय समाजशास्त्रज्ञांनी व राज्यशास्त्रज्ञांनी काही निकष दिले आहेत, या निकषापैकी कोणताही एक निकष पूर्ण करणा—या महिलेस राजकारणातील क्रियाशील सहभागी महिला म्हणता येईल.

१) ज्या महिला राजकीय पक्षाशी संबंधीत असून ज्यांचा पक्षाच्या राजकारणात विशेष सक्रीय सहभाग आहे.

२) ज्या महिलांनी राजकीय पक्षातर्फे किंवा अपक्ष पण सक्रियपणे कोणती तरी निवडणूक लढविली आहे.

३) ज्या महिलांनी निवडून आल्यावर महत्त्वाचे पद किंवा स्थान भूषविले आहे,

४) ज्या महिला सर्व प्रकारच्या राजकीय मोहिमेत सहभागी आहेत.

या निकषानुसार स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राजकारणात काही प्रमाणात महिलांचा सहभाग होता; पण १९९३ साली झालेल्या ७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राजमध्ये आरक्षण मिळाल्यामुळे राजकारणात क्रियाशील असलेल्या महिलांचा एक मोठा वर्ग निर्माण झाला आहे.

महाराष्ट्रात अनेक महिलांनी सरपंच, पंचायत समिती सभापती, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, नगराध्यक्ष व महापौर पदे भूषवून आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला आहे. काही महिलांनी तर सत्तापदाच्या अधिकाराचा वापर करून पुरुष पदाधिका-यापेक्षा किती तरी सरस कार्य केले आहे. राजकारणात पूर्वी महिलांना विशेष वाव नव्हता; पण महिला आरक्षणाच्या शोरणामुळे मोठ्या प्रमाणात महिला राजकारणातील सत्तापदावर आल्या, त्यांना त्या सत्तेचा वापर करून शोषित व दुर्लक्षित असलेल्या महिलांच्या समस्या सोडविण्यास राजकीय सत्तेमुळे मदत होत आहे.

वरील विवेचनावरून पुढील निष्कर्ष काढता येतील —

१) पंचायत राज व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकार पदे सांभाळण्याकरिता

महिला पुढे येताना दिसत असल्या तरी त्यापैकी किती महिला स्वयंप्रकाशित आहेत, किती महिला स्वकर्तृत्वावर राजकीय व सामाजिक जीवनात उतरल्या आहेत, याचा शोध घेणे निश्चितच उद्बोधक ठरेल.

२) पंचायतराज व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण मिळाले तरीही त्यांचा सहभाग अजूनही मर्यादित आहे.

३) आरक्षणामुळे कुटुंबातील पुरुषांची राजकीय गैरसोय टाळण्यासाठी त्यांच्याच निकटवर्ती महिला राजकारणात सहभागी होत आहेत.

- ४) महिलांनी राजकारणात टिकून राहण्यासाठी त्यांना आर्थिक कौटुंबिक राजकीय आणि जनतेच्या पाठबळाची गरज आहे.
  - ५) सक्रीय राजकीय सहभागामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढला. राजकीय पदांमुळे राजकीय क्षेत्रात महत्त्व वाढले. प्रतिष्ठा, मान—सन्मान वाढला.
  - ६) राजकीय सहभागामुळे स्त्रीयांचा स्वविश्वास वाढतो.
  - ७) सत्त्वापदावर राहून महिला विकासाच्या योजना आखता येतात.
  - ८) महिलांच्या हिताचे कायदे व नियम बनविता येतात. महिलांचे सर्वांगिन कल्याण साधता येते.
  - ९) आरक्षण धोरणामुळे राजकारणात महिला मोठ्या प्रमाणावर येत आहेत. त्यांच्यात राजकीय जागरूकता निर्माण होत आहे.
  - १०) महिला आरक्षण धोरणामुळे प्रत्येक राजकीय पक्षाने मोठ्या प्रमाणात आपल्या पक्षात महिलांना सहभागी करून घेतले; विविध पदांवर त्याची नियुक्ती केली. महिलांची राजकीय अस्पृश्यता महिला आरक्षणामुळे संपुष्टात आली आहे.
- महिलांना ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राजमध्ये आरक्षण मिळाल्यामुळे त्यांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.

संदर्भ :

- १) लोकशाही : एक चिंतन — संपादन दिलीप सुरवाडे
- २) जनतेची उदासीनता : संपादक प्राचार्य डॉ. ए.पी. पाटील
- ३) महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण : प्रा. सुहास गो. न्हिवेकर
- ४) महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण : डॉ. दिपक पवार
- ५) दै. पुण्यनगरी
- ६) दै. लोकसत्ता
- ७) दै. पुढारी

विद्या प्रसारक मंडळ, गडहिंगलज संचलित

डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंगलज

मराठी विभाग

आणि

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा, कोल्हापूर

आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

९ मार्च, २०१९

महाराष्ट्र, कर्नाटक, गोवा सीमाभागातील बोली, भाषा आणि संस्कृती

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा./डॉ. साविता सुनिल केजळे

यांनी 'महाराष्ट्र, कर्नाटक, गोवा सीमाभागातील बोली, भाषा आणि

संस्कृती' या विषयावरील राष्ट्रीय चर्चासत्रात बोली भूगोल

या विषयावर आपला शोधनिबंध सादर केल्याबद्दल/सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना हे प्रमाणपत्र सन्मानपूर्वक

प्रदान करण्यात येत आहे.

दिनांक : ९ मार्च, २०१९

मा. विजय चोरमारे

अध्यक्ष, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा, कोल्हापूर

डॉ. दत्ता पाटील

सामन्यक

डॉ. मंगल पाटील

प्राचार्य, डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंगलज

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

महाराष्ट्र-कर्नाटक-गोवा सीमाभागातील

बोली, भाषा आणि संस्कृती

विशेषांक

| एप्रिल-मे-जून २०१९ | वर्ष : दुसरे | अंक : सहावा |

अनुक्रमणिका

■ संपादकीय / एकनाथ पाटील	५
■ सीमाभागातील समाज आणि संस्कृती / सुनील देसाई	७
■ सीमाभागातील भाषिक संस्कृती : एक आकलन / चंद्रकांत भगवंत पोतदार	१२
■ कर्नाटक-महाराष्ट्र सीमाभागातील बोली / सुखदेव नारायण एकल	१५
■ चंदगड सीमा भाग : संस्कृती आणि भाषा / मांतेस हिरेमठ	१८
■ मराठी भाषा : बोली, न्हास आणि संवर्धन / शिवाजीराव पाटील	२१
■ भाषा आणि लिंगभेद / सीमा मुसळे	२४
■ बोली भूगोल / सविता सुनिल केंजळे	२८
■ डांगी बोली : स्वरूप व व्याप्ती / विजय मन्सू कामडी	३०
■ मावळी बोली : स्वरूप आणि सद्यस्थिती / अशोक खंडू मोरमारे	३४
■ पाथरवटांची बोली / अनिल कलकुटकी	३९
■ चर्मकार समाजाची बोली / विठ्ठल नामदेव रोटे	४२
■ धनगर समाजाची बोलीभाषा : एक सांस्कृतिक ठेवा / तानाजी ज्ञानदेव पाटील	४४
■ गाडीवडार समाज : बोली आणि संस्कृती / शशिकांत एस. संघराज	४६
■ पावरा समाज : संस्कृती आणि बोली / शीतल सुकलाल पटेल	५०
■ देगलूर परिसराची सीमावर्ती शब्दकळा / रवींद्र वैजनाथराव बेम्बरे	५३
■ बंजारा बोलीगीते : स्वरूप व विविधता / सुलोचना रमेश दंतराव	५६
■ शाहिरी पोवाड्यातील बोलीचा अभ्यास / माधुरी गोपाळ तानवडे	५९
■ 'रहबर' कादंबरीतील दखनी बोलीचा वापर / बरखा रशिद सय्यद, विनोद गायकवाड	६२

बोली भूगोल

सविता सुनिल केंजळे

दर दहा कोसांवर भाषा बदलते, या न्यायाने जगात सर्वत्रच त्या-त्या भाषिक टप्प्यात बोलल्या जाणाऱ्या बोलींचे नमुने एकत्र करून अभ्यास केले गेले. या अभ्यासातून विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात दिसणारी भाषिक वैशिष्ट्ये नोंदवलेली दिसतात. अशा वैशिष्ट्यांच्या आधारे एक भाषिक नकाशा मांडला जातो. या प्रकारच्या अभ्यासाला बोली भूगोल असे म्हणतात. या अभ्यासामुळे विशिष्ट भाषिक प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या सर्व बोलींची वैशिष्ट्ये नोंदवली जातात. त्यांचा जो नकाशा तयार होतो, त्यावरून या प्रदेशातील भाषिक पार्वभूमीची माहिती मिळते. प्रत्येक भाषेची आणि बोलीची ही साधारण सीमारेषा निश्चित करण्यात येते. आणि या आधारे भाषिक नकाशे तयार करण्यात येतात. भौगोलिक दृष्टीने जवळ जवळ असलेल्या बोलीची सीमारेषा निश्चित करणे, हे या अभ्यासाचे प्रमुख कार्य आहे. बोली विज्ञानाची अध्ययन शाखा Geographical Dialectology ही १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अस्तित्वात आली. भौगोलिक सीमारेषांच्या आधारे भाषाभेदांचा अभ्यास करणे, हे या अध्ययन शाखेचे उद्दीष्ट होते. 'देशाच्या विशिष्ट भागात बोलली जाणारी भाषा' अशी बोलीची व्याख्या येथे गृहीत धरण्यात आली आहे. विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रातील बोलीचा अभ्यास करणारी ही अध्ययन शाखा Areal linguistics या नावाने ओळखली जाते पण हा अभ्यास केवळ बोली भेदापुरताच मर्यादित नसतो एकाच भाषेपासून निर्माण झालेल्या भाषाभेदांच्या अभ्यासाचा ही त्यात समावेश असतो. ग्रियर्सनच्या 'ए लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' या प्रसिध्द प्रकल्पामध्ये भाषाभेदांचे, तसेच बोली भेदांचे दोन्हीही अभ्यास समाविष्ट झाले आहेत. 'भूगोल' हा बोलीतील फरक स्पष्टपणे वेगळे दर्शवणारा महत्त्वाचा घटक आहे. समुद्रकिनारे, डोंगररांगा, वाळवंट, घनदाट जंगले, दुष्काळी भाग, खूप पाण्याचा भाग, थंडप्रदेश या सगळ्या नैसर्गिक वैशिष्ट्यांमुळे बोली वेगवेगळ्या होताना दिसतात. समुद्र किनाऱ्यावरील

म्हणजे कोकणातील लोक आणि देशावरील निवासी यांच्या भाषेत निसर्गतःच वेगळेपण आलेले दिसते याशिवाय व्यवसाय, आपत्ती, राजकीय स्थित्यंतर यामुळे स्थलांतरित होऊन ही भाषा आणि स्थानिक भाषा यांत संकर होऊन एक नवीनच बोली जन्म घेते. तसे पाहिले तर बोली भूगोल आणि ऐतिहासिक भाषाविज्ञान यातही बराच जवळचा संबंध आहे. या अभ्यास शाखा परस्पर विरोधी नसून परस्पर पूरकच आहेत. बोली भूगोलचा अभ्यास एका ठरावीक कालखंडानंतर झालाच पाहिजे, कारण भाषा मंदगतीने का होईना बदलत असते. ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून बोलीचा अभ्यास करायचा नसून भूगोलचा दस्तऐवज म्हणून करायचा आहे, ही गोष्ट लक्षात घ्यावी. एखादी भाषा जेथे बोलली जाते, ते भौगोलिक क्षेत्र या संदर्भात भाषा व भूगोल यांचा संबंध येतो. या क्षेत्राचे विशिष्ट स्वरूप काही वेळा भाषिक दळण वळणावर परिणाम करू शकते. म्हणून भाषेच्या अभ्यासाच्या संदर्भात या भौगोलिक क्षेत्राचाही विचार करावा लागतो. उदा : पूर्वीच्या काळी दळण वळणाची साधने वेगवान नसल्याने कोकणच्या व घाटावरच्या माणसाची भाषिक देवाण घेवाणही हल्लीच्या मानाने कमी चालत असे, त्यामुळे त्या दोन्ही ठिकाणच्या व्यक्तीची आप-आपली भाषिक वैशिष्ट्ये अधिक काळ टिकून राहाण्याची व कालांतराने परस्परांस आकलनास कठीण होण्याची शक्यता भाषाभ्यासकांनी लक्षात घेणे जरी ठरते. उलट हल्लीच्या काळात दळणवळणाची वेगवान साधने, मानवीजीवनातील वाढता व्यापार, वाढत्या प्रमाणातील उद्योग धंदायामुळे परस्पर संपर्काचे वाढते क्षेत्र यामुळे भाषिक दळणवळणास मिळालेल्या गतीने प्रमाण भाषेच्या वापराची शक्यता अधिक वाढलेली आढळून येते. मराठी ही महाराष्ट्राची राजभाषा असून सन १९७१ च्या शिरगणतीनुसार महाराष्ट्रात ३,८६,१६,८५७ इतके लोक व इतर राज्यांत ३६,३४,३५० इतके लोक मराठी भाषा बोलतात. मराठी भाषेच्या प्रमुख क्षेत्राच्या सीमा प्रांताजवळ तेलगु, कानडी, या द्रविडी भाषा

व गुजराथी, हिंदी या भाषा बोलणारे राहतात. याचा अर्थ सीमा प्रांतात राहणाऱ्या मराठी भाषिकावरील चारपैकी कोणतीना कोणती एक भाषा निदान समजण्या पुरती तरी येते. याचा परिणाम मराठीच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या सीमेवर राहणाऱ्या लोकांच्या भाषेवर होणे अपरिहार्य असते. सीमा प्रांतातील लोकांच्या भाषेमध्ये मिसळल्या गेलेल्या इतर भाषांतील शब्द, व्याकरणिक अंगे किंवा उच्चारण इत्यादी भाषाविषयक अंगापेक्षा मराठीच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असणाऱ्यांच्या भाषेत पर भाषेच्या मिश्रणाची शक्यता कमी राहते. यामुळे दोन दोन ठिकाणी राहणाऱ्या एकच भाषा बोलणाऱ्यांच्या फरकाच्या प्रमाणावरून एखाद्या ठिकाणाची भाषा मराठीची पोटभाषा मानावी किंवा नाही यांचा निर्णय करता येतो. कोकण व देश या क्षेत्रातील मराठी भाषिकांच्या बोलण्यातजे फरक दिसतात त्याला सह्य पर्वताचे अस्तित्व, त्याच्या भाषिक दळणवळणाचा वेग कमी ही शक्यता कारणीभूत आहे, असे म्हणता येईल. कित्येक वेळा एक भाषिक समाजातील एक गट आपल्या मूळ ठिकाणापासून निघून दुसऱ्या एखाद्या भौगोलिक क्षेत्रात स्थिर होतो तेथून त्यांचा त्यांच्या केंद्रस्थानाशी संपर्क राहिला तर त्या गटाशी भाषाकाळांच्या ओघात मूळ भाषेपेक्षा बदलण्याचे प्रमाण कमी राहू शकते स्वतःची भाषा व केंद्रस्थानाची भाषा एकच आहे असे तो मानतो. स्वतःच्या भोवतालच्या भाषेचे परिणाम त्या भाषेवर होत राहिले, तरी मूळच्या केंद्राच्या संपर्कामुळे अथवा प्रमाण भाषेच्या वाचनामुळे, शिक्षणामुळे त्या गटांची भाषा आपल्या स्वतःच्या वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी पोटभाषा या स्वरूपात अस्तित्वात राहाते.

ग्वाल्हेर, बडोदे, इंदूर इत्यादी एक काळच्या संस्थानिकांच्या भौगोलिक क्षेत्रात मराठी बोलली जात असल्याचे आजही दिसून येते. त्याचे कारणमराठी भाषिक समाजाचा एक गट आपल्या समाजापासून दूर जाऊन दुसऱ्या ठिकाणी स्थिर होण्यात आहे. केंद्रस्थानापासून दूर जाणाऱ्या भाषिक गटाचा केंद्रस्थानाशी भाषिक संपर्क राहिला नाही, तरकाळाच्या ओघात भाषा इतकी बदलते की मूळ समाजाच्या लोकांशी भाषिक व्यवहार करण्याची वेळ आली तर परस्पर आकलन कधी कधी शून्य राहते. अशा वेळी मूळ समाजापासून दूर गेलेल्या लोकांची भाषा केंद्रस्थानीय लोकांपेक्षा वेगळी आहे, असे मानावे लागते. इंडोयुरोपियन

भाषेचा इतिहास हे अशा प्रकारच्या घटनेस पुरेसे उदाहरण आहे. मराठी व इंग्रजी या भाषा एकास मानखोतापासून निघून ही परस्पर आकलनाचे प्रमाण त्यामध्ये शून्यच आहे. एकाच भौगोलिक क्षेत्रातील भाषा भिन्नत्व किंवा भाषा भेद दोन्ही भौगोलिक क्षेत्रातील भाषा भेद किंवा भाषा साम्याची मूळ कारणे निरनिराळी असू शकतात.

भाषांच्या भौगोलिक क्षेत्राचा इतिहास अभ्यास हा भाषेतील परिवर्तन शोधणे, भाषेचा इतिहास सांगणे, पोटभाषांचे गट पाडणे, विशिष्ट समाजाच्या जीवनातील भौगोलिक स्थित्यंतरासारख्या हालचाली समजावून घेणे अशा विविध हेतुनी उपलब्ध असतो. विशिष्ट क्षेत्रातील भाषा प्रमाण का मानली गेली, कोणती पोटभाषा प्रमाण भाषेपासून जास्त अंतर राखते हे जाणण्यासाठी सुद्धा भाषेच्या भूगोलचा उपयोग होतो. पोटभाषा जशा भाषेच्या स्वरूपातील साम्यभेदांवरून ओळखल्या जातात, तशाच त्या भौगोलिक क्षेत्रावरूनही ओळखल्या जाऊ शकतात. मराठीप्रमाणे भाषेच्या इतिहासात 'पुण्याची मराठी भाषा' ही प्रमाण मानली गेली त्यामागील ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक कारणांच्या जोडीने ती मराठी भाषिक क्षेत्राच्या मध्यवर्ती स्थानात होती, ही गोष्ट दुर्लक्षून चालणार नाही. परभाषिक संपर्कापासून मी महाराष्ट्राच्या मध्यभागात असल्याने जास्तीत जास्त दूर होती. म्हणूनच सीमाप्रांतातील मराठीवर होणाऱ्या भाषिक परिणामांपेक्षा या मराठीवर परिभाषेचे परिणाम होण्याची शक्यता तुलनेने कमी होती. कोणत्याही समाजाचे भाषिक भांडार समृद्ध होण्यासाठी अनेक घटककारणी भूत असतात. स्थानिक, राजकीय परिस्थिती, भौगोलिक परिसर. सांस्कृतिक परंपरा इत्यादी. उदा. एखाद्या संकल्पनेविषयी कल्पनेविषयी, विशिष्ट समाजामध्ये आढळणारे शब्द त्या समाजाशी संबंधित असले तरी भाषा या दृष्टीने सामाजिक पर्यावरण, भौगोलिक परिस्थिती, समाज नमन यांसदर्भात पाहता असे लक्षात येते की, प्रत्येक समाजाचे भाषिक भांडार त्या - त्या समाजानुसार वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने आकाराला आलेले दिसते. जागतिकीकरण, विविध उद्योग धंद्याचा विस्तार माहिती तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, परस्पर भिन्न संस्कृतीचा वाढता संपर्क यामुळे बोलीमध्ये खूपच परिवर्तन होऊ लागले आहे. या परिवर्तनाचा अभ्यासही बोली भूगोल मध्ये झाला पाहिजे.

'किं किं न साधयति कल्पलते व विद्या'

Khandala Vibhag Shikshan Samiti's

RAJENDRA MAHAVIDYALAYA, KHANDALA

Tal. Khandala, Dist. Satara, Pin - 412802

Department of Physical Education and Sports

in association with

Shivaji University, Kolhapur
Organized

One Day National Seminar

on

"Empowering Youth through Physical Education, Sports and Yoga"

Certificate

This is to certify that *Dr./Prof./Mr./Miss* *Ingale... Rahul... Madhukar*.....
of *Arts... and... Commerce... College, Vaduj*..... has participated in a One-Day National
Seminar on "Empowering Youth through Physical Education, Sports and Yoga" organized by Department of Physical
Education and Sports, Rajendra Mahavidyalaya, Khandala in association with Shivaji University, Kolhapur, on 9th Feb. 2019.
He / She also chaired a session / worked as a Resource Person / Member of advisory committee / Member of Organizing
Committee / presented a Research Paper / Poster entitled *The effect of single periodization training*
on *Valleyball players in Western Maharashtra*.....

Shri. Gadhave S. S.
Secretary

Khandala Vibhag Shikshan Samiti, Khandala

Smt. Majaganekar S. R.
Convener & Head,
Dept. of Physical Education and Sports

Dr. Patane P. P.
Organizing Chairman
(I/C) Principal

Index

01) Youth Empowerment through Physical Education & Sports Dr. Jayesh Churi, Mapusa- Goa	09
02) COMPARATIVE STUDY OF MOTOR FITNESS COMPONENTS AMONG CRICKET AND ... Prof. Dr. Sunil Kishan Pachange, Dist. Nashik. (M.S.)	11
03) Comparative Study of Physical Fitness Components of Rural and Urban ... Dr.Swapnil D. Patil, Phaltan	13
04) A SURVEY ABOUT THE AWARENESS REGARDING HEALTH AND HEALTH EDUCATION... Prof. Mahadeo Sukhadeo Suryawanshi, Jaysingpur	18
05) Study of Correlation between two Pedometer Models and Self-Report Youth... Ms. Savita Majagaonkar & Dr. Deepak Shendkar, Pune	24
06) Study of Relationship of Past Physical Activity Experiences with Current ... Ms. Vaishali Sopan Khade, Dist. Satara (MS)	28
07) Study of Bone Mineral Density of 18 to 75 years people in Jalgaon Prof. Dr. Pratibha Bhaskar Dhake, Dist. Jalgaon	30
08) A Comparative Study of Emotional Intelligence of NCC Cadets and General... Cad. Priyanka Tambe, Cad. Pooja Rajpurohit & Ms. Savita Majagaonkar	32
09) Effect of selected Yogasanas in Relation with increasing health problems... Dr. Chavan S. D., Kurundawad	35
10) Study of Food Choices of College Students Raykar Aishwarya M., Pawar Vaishnavi S. & Ms. Savita Majagaonkar	39
11) Creating values among youth through sports Prof. Gautam Shahuraje Jadhav, Baramati	41
12) Benefits of Yoga in Physical education and sports Mr. B. D. Patil, Tisangi (Maharashtra- India)	43
13) The effect of single periodization training on volleyball players in Western... Mr. Ingale Rahul Madhukar, Dist. Satara	46

Yoga. Sofia: LIK.

Central Council of BSFS. (1989). Protocol
1 22, Decision 1 1/19.VI.1989.

Bersma, D. & Visscher, M. (2003). Yoga
games for children: Fun and fitness with
postures, movements and breaths. California:
Hunter House Finger, A. (2000).

Introduction to yoga: A beginner's guide
to health, fitness and relaxation. New York, NY:
Three River Press. 40 Poonam.

□□□

13

The effect of single periodization training on volleyball players in Western Maharashtra

Mr. Ingale Rahul Madhukar

Physical Director,

Arts and Commerce College Vaduj, Dist. Satara

*****

Abstract

Scientific training has lot of importance and benefit in any sphere of education and physical education. Such training is plausibly important to enhance top performance in games and sports. Implementation of periodization for sportsmen is not new. Several researches indicate the impact of single periodization for better performance. Any training schedule has three phases viz., preparatory, competitive and transitional phase. If there is one preparatory phase one competitive phase and one transitional phase the training schedule is known as single periodization.

Keywords: scientific training, single periodization, volleyball players

It is often recommended that in-season training programs aim to maintain muscular strength and power developed during the off-season. However, improvements in performance may be possible with well- fitness and conditioning programs throughout the year. In particular, volleyball players are well- known to have one of the highest levels of strength training dedication. These elite athletes realize the benefits of a proper periodized strength training program.

Volleyball pushes players to the extreme. Each athlete is expected to excel in

explosive movements, vertical jumps, power hitting and intense serves. The position rotation in volleyball signifies the definite need for comprehensive players. Being a great blocker is a huge plus, but volleyball thrives off of all-around spectacular athletes. Strength training is a massive component to any elite athlete.

Strength training for volleyball requires the knowledge of periodization. Periodization means changing one or more variables within your strength training program on a regular and consistent basis. These variables can include the exercise, the frequency of lifting, the intensity of lifting, or the method of lifting.

The purpose of this research paper is to see the effect of single periodization training on the selected physical parameters of the college male and female Volleyball players from western region of Maharashtra.

The game of volleyball, originally called "mintonette", was invented in 1895 by William G. Morgan, after the invention of basketball by only 4 years. Morgan, a graduate of the Springfield College of the YMCA, designed the game to be a combination of basketball, baseball, tennis and handball.

The first volleyball net, borrowed from tennis, was only 6'63 high (though you need to remember that the average American was shorter in the 19th century). The offensive style of setting and spiking was first demonstrated in the Philippines in 1916. Over the years that followed, it became clear that standard rules were needed for tournament play, and thus the USVBA (United States Volleyball Association) was formed in 1928.

Two years later, the first 2-man beach volleyball game was played, though the professional side of the sport did not emerge until much later. Not surprisingly, the first beach volleyball association appeared in California (1965), and the professional players united under the auspices of the AVP (American Volleyball Professionals) in 1983.

During the 1984 Los Angeles Olympics, American men and women took gold and silver medals in indoor volleyball competition. Four years later at the Olympics in Korea, the men once again scored gold. Starting in 1996, 2-man beach volleyball was officially introduced to the Olympics. Today, there are more than 800 million volleyball players worldwide, 46 million of them in the U.S.

The importance of training for Volleyball is not to build big muscles since they are rarely equated with improvements in power. On the contrary, strength coming should be viewed as an important ingredient for developing physiological needs for volleyball in order to improve a performance as such strength training does not have to be developed independently from other abilities. (i.e. reactive, power endurance) or in disregard of the planned training phases leading to champions or leaguer games.

In order to make strength a valuable physiological ingredient, it has to be trained in such a way that gains in strength lead to the highest levels of jumping power and be effectively applied during the game. In order to achieve this, strength training has to be structured into training phases leading into the competitive phase. If during games strength gains are not effectively used to produce peak performance, the whole exercise is useless regardless of the size of the muscles.

To conclude, we find that, to develop the skill required to exhibit better performance in competitive volleyball, single periodization training on the selected physical parameters training volleyball players has gaining lot of importance. Research studies show that periodization training enhances performance of volleyball players during competition.

References:

Bayios, I.A., Bergeles, N.K., Apostolidis, N.G., Noutsos, K.S. and Koskolou, M.D.

(2006).Anthropometric, body composition and somatotype differences of Grek elite female basketball, volleyball and handball players. Journal of Sports Medicine and Physical Fitness. 46, 2, pp. 271-280.

Duncan, M. J. Woodfield, L., and al-Nakeeb, Y (2006). Anthropometric and physiological characteristics of junior elite volleyball players, British Journal of Sports Medicine. 40, 7, pp.

Gabbett, T. J. (2008). Do skill-based conditioning games offer a specific training stimulus for junior elite volleyball players. Journal of Strength and Conditioning Research. 22, 2 pp. 509-517

Hakkinen, K. (1993). Changes in physical fitness profile in female volleyball players during the competitive season. Journal Sports Medicine and Physical Fitness. 33, 3, pp. 223-232.

Jensen, R.L. and Ebben, W.P (2003). Kinetic analysis of complex training rest interval effect on vertical jump performance. Journal of Strength and Conditioning Research. 17, 2, pp 345-349.

Dev
qua

C.B

=====
Abstra

than i
chara
thinki
goal s
Playin
physic
thinki
skills,
encou
sport
for th
also i
that l
game
of hu
Intro

D. P. Bhosale College, Koregaon

District - Satara, M.S. India
NAAC Reaccredited: A (with CGPA 3/12)

Interdisciplinary International Conference On
The Reflection of Work-culture of the Gypsy and Liberated Tribes in Arts and Literature
Organized by
Department of English, Hindi and Marathi

Certificate

This is to certify that Dr./Mr./Ms. Shivkumar Agrawal
of Arts and Commerce College, Vaduj participated in
*Interdisciplinary International Conference on The Reflection of Work-culture of the Gypsy and
Liberated Tribes in Arts and Literature* organized on 1st and 2nd April, 2019 at D.P. Bhosale College, Koregaon
and chaired a session / worked as a Resource Person / presented a paper entitled Double Headedness
of the Mainstreams: A Corner Reading of Untouchable

Dr. G.S. Bhosale
Organizing Secretary

Dr. B.S. Lokde
Convener

Dr. R. Chavan
Coordinator

Dr. V.S. Sawant
Principal

Research Paper presented at D.P. Bhosale College, Koregaon in an international seminar held on 01 and 02 / April 2019

DOUBLE HEADEDNESS OF THE MAINSTREAMS: A CORNER READING OF 'UNTOUCHABLE'

A Research Paper Presented in the Interdisciplinary International Conference on "The Reflection of Work Culture of the Gipsy and the Liberated Tribes in Art and Literature" organized by the Department of English of and at D. P. Bhosale College, Koregaon, Dist. Satara (Maharashtra) on 1st and 2nd April, 2019
by:-

Mr. Shivkumar Surajbhan Agrawal

M.A.M. Phil.

Head and Assist. Professor, Deptt. of English
Arts and Commerce College, Vaduj,
Dist.-Satara. (Maharashtra). PIN-415506
Email- shivkumaragrawal111@gmail.com

ABSTRACT

Scavenger or Bhangi and Mehter in Hindi is an outcast community in Indian society. Though they are also the human beings like me and you, the so called upper caste people i.e. sawarnas or the mainstreams in Indian social spheres have classed them as 'untouchables'. In English language, the word untouchable is an adjective meaning class apart or something or somebody that cannot be touched or paralleled. But in Hindu culture, the word has been used as a scold, an abusive term that refers to a member of the society that is despised by other groups of society and people do not use to touch him due to the fear of being religiously contaminated or more explicitly, 'apavitra' in Hindi. Untouchability, though the word did not exist in any English dictionaries, especially up to the twentieth century, has become a part and parcel of Indian culture and the term still holds its status despite the fact that to refer to the lowest caste in Hindu society as 'untouchable' was declared illegal in the constitution of India in 1949.

However, the legality related to the issue remains only a half-truth. For the mainstreams, not to touch or to touch the scavengers depends upon their desire. But when the untouchables touch them, it becomes a punishable social offence. Mulk Raj Anand was the first ever-mainstream writer to write in English, on the plight of scavengers and their deathlike pains and the double standard of the so-called mainstreams in his epoch-making work, 'Untouchable'. The present paper tries to bring into light, the same towards the untouchables since they both belong to one and the same Hinduism and makes an appeal to treat them as our equals for the constitutional Equality may not prove sufficient step as they need well-rounded social acceptance with no discrimination within and without.

=====

DOUBLE HEADEDNESS OF THE MAINSTREAMS: A CORNER READING OF
'UNTOUCHABLE'

=====

Mulk Raj Anand is a Punjabi name in Indo-Anglian writing. Mulk was the champion of the cause of the down-trodden as T. Anganeyulu has rightly assessed him. He wrote his novel '*Untouchable*' on the problems and sufferings in the life of the outcast community in Indian society. Such type of literature has been written by depressed class representatives and also, by the mainstreams. The plight of the depressed classes has been paid attention by almost all types of literature including poetry, stories, novels, dramas. A fairly good number research papers, articles and dissertations have been written and published in the vein of caste discrimination and untouchability. Untouchability has been thought of as a stigma on the face of humanity. In the constitution of India in 1949, to refer to a lowest caste person as untouchable is declared illegal.

Really speaking, Mulk appears as a true realist with a keen eye on the social abuses and a compassion for the oppressed. He has a great faith in man and his '*Untouchable*' is a story of his faith in humanity on one hand and on the other, the writer, though implicitly, pinpoints the two-way life-ideology of the mainstreams in our society. There are several incidents in '*Untouchable*' that implicitly and explicitly show the double standard of the *savarnas* towards the untouchables.

Bakha, a low caste able-bodied youth, is the protagonist. He is Lakha's son, Sohini's brother and a motherless scavenger who, along with other members of his family, sweeps the lanes, cleans toilets and renders his services in the army officers' colony. The colony people's days start with his services. He, in other words, is a caretaker of the health, a true benefactor of the people in the colony as

his services keep diseases and ailments away from them. But when his health is in danger and his life is at stake, no one comes forward to save his life.

When Bakha was on the verge of death, his father Lakha went to the Hakimsahib with his earnest and heart-rending request. Lakha knew very well the social taboo and did not enter the dispensary hoping that the hakimsahib was another form of god and would certainly come to his help. Therefore, he stood outside on a pile of litter near the dispensary with folded hands and lowered head and requested every passerby to transport his request so that the colony doctor, with the help of his medicines, would transform death into life. In one eye there was a picture of dying Bakha and in another, the life-saving medicines in Hakimsahib's dispensary. He had brought with him money also. There was patient; there was doctor; there were medicines but only humanity was wanting. Lakha was becoming more and more impatient with every passing moment. It is said that god listens even to those who are dumb. But here god himself had become deaf. Lakha's patience broke down and he ran straight to the hakimsahib with his request but received only the abuses in place of medicine:

“Keep away, keep away—don't come riding on me. Do you want me to have another this morning? The Hakimsahib has to attend to us people who go to offices first. Chanda, by whose order have you come here? You have polluted hundreds of rupees worth medicines. Will you pay for it?”

God, in the form of nature, created both, sahib and the sweeper. Both of them have the same red blood running in their veins. Still the life of a sahib was more precious than the life of a sweeper boy. For the hakim, more important than the life of a patient were his medicines. Because the patient was a poor sweeper boy.

When Bakha was on deathbed, he was abuse, humiliated by the sawarnas and when saved a boy's life, that time also he was abused, scolded harassed and

humiliated. But when Bakha lifts in his arms, an injured boy who is hurt by Ramcharan's bad throw while playing in one lane in the colony, that time also he is made to hear 'you, eater of your masters, 'you dirty sweeper' from the side of the injured boy's mother. Instead of showing gratitude for Bakha's concern, the mother uses dirtiest words for him, one who cleans the dirt of her lane.

Bakha's sister Sohini also cleans the lanes in colony. She also cleans the front and backyards of the temple in the colony. Once she goes to clean the lavatory. When she was performing her duties, Pandit Kalinath, the priest of the temple who is supposed to be the highest religious authority in the village, came from behind Sohini without making any sound and caught Sohini by her breast. He did not stop there only. He pretended and shouted that it was that sweeper girl who came near him and defiled him. The devotees also, instead of thinking a bit and showing sympathy for the poor and innocent, asked her brother to get off from there and used abusive words. They shouted,

“ get off the steps, you scavenger. Off with you. You have defiled our whole service. You have defiled our whole temple! Now, we will have to pay for the purificatory ceremony. Get down. Get away, you dog.”

Kalinath had tried to molest Sohini. He himself touched her body. He was under the pressure of sexual lust. That time Sohini was okay for him, though she was a sweeper-girl. That time she was touchable. That time, Kalinath, the priest was not defiled. That time, his temple also was not defiled. But when the matter slipped away from his hands, everything was defiled including the lifeless steps of the timeless temple along with faithless and headless devotees.

To satisfy his sexual lust, Sohini's low caste, her dirty work and her lowest status in the society did not come in Kalinath's way. But on the other hand, if a sweeper boy or girl, touches the temple step, whole temple is defiled. What a surprise! But the sawarnas do not accept the fact that it is not their temple that needs to be purified. It is not their bodies that need to have another bath if touched by an untouchable. It is their mentality, defiled by themselves, needs to undergo the purification ceremony. The sawarnas deliberately forget that the people who clean their dirt, can never be dirty. They forget that the dirt is in their heart. That dirt can only be removed by true introspection. The sweepers are also human beings. If we have faith in humanity, we have to change our attitude towards them or we will lose our natural right to be called humans. Law is one of the tools. It came into force because we lagged behind in performing our duties honestly. We have to respect laws. We have to respect nature and natural laws. We have to respect humanity. Let's be honest and true to our heart. Let's not think otherwise.

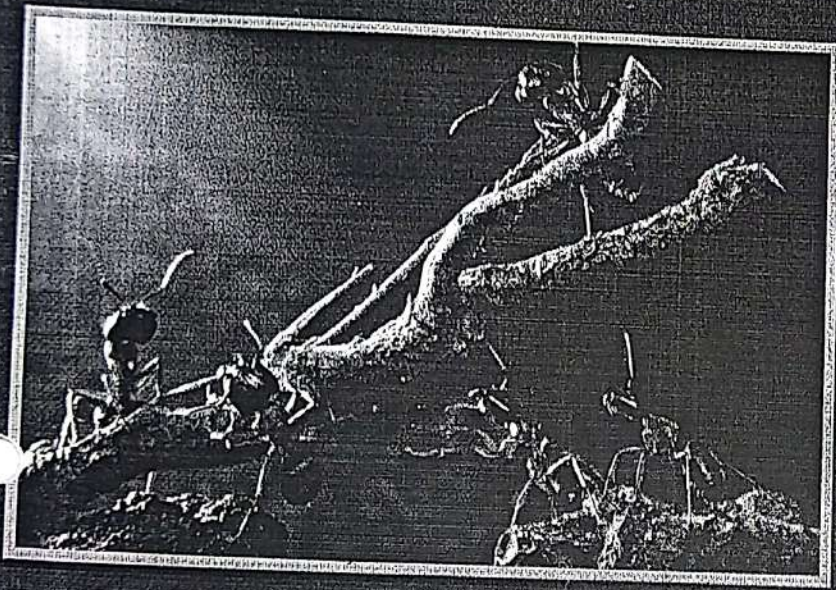
References:

1. Anand, Mulk Raj: *Untouchable*
(Reprint, Pune: Mehta Publishing House, 2003)
  2. Abrams, M.H. : *Glossary of Literary Terms*
(Madras: MacMillan India Limited, 1991)
  3. Anjanyeulu, T.: *Critical Study of Selected Novels of Mulk Raj Anand, Manohar Malagaonkar and Khushwant Singh* (New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1998)
  4. Gupta, G.S. Balarama Ed. : *Studies in Indian Fiction in English*
(Included in *Journal of Indian Writing in English* Publication, 1987)
-
-

3.8.4

SHIVKUMAR S. AGRAWAL

A Prayer to My God, the Man

A Prayer to My God, the Man *(poetry)*

- **Writer :**
Shivkumar Surajbhan Agrawal
3/534, Kamveer Nagar (East)
Vaduj, Satara District.
Maharashtra State.
PIN- 415506 (INDIA)
Email- shivkumaragrawal111@gmail.com
- **Date of Publication : 15 Aug., 2019.**
- **Place of Publication : Satara**
- **© Copy right :**
Gayatri Devi Shivkumar Agrawal
Cellphone : 9552208812
- **ISBN : 978-93-89089-02-8**
- **Publisher :**
Rakesh Salunkhe
Lokayat Publication,
13, Yashwant Nagar,
Shahupuri, Satara. (M.S.)
PIN- 415002 (INDIA)
- **Cover Design : Komal Agrawal**
- **Graphics : Rajat Shivkumar Agrawal**
- **Type-setting & Printing :**
Print Om Offset
269-B, Dalulnagar, Satara.
Ph. 02162-234049
- **Price : ₹140/-**

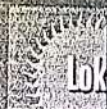
Dedication

I humbly dedicate this small piece of poetic creation to the memories of my father late Surajbhan and my mother late Anguridevi who gave me birth, showed me this world, sent me to school and made me able to write a book like this.

**Are wars must
and can't we avoid ?
Can't we ride
this world on the tide
that goes and goes
to the shores afar
where only love grows
and not any war ?**

(From : A Soldier in His Tent at Night)

Lokayat Prakashan Satara

Dahiwadi college Dahiwadi

ग्रा कठरे धनाजी नारायण

Two day international
interdisciplinary conference

कला व वाणिज्य महाविद्यालय वडूज
ता खटाव जि सातारा

Date 19th and 20th December, 2019

भारतीय लोकशाही निवडणूक प्रक्रियेतील मतदारांच्या अपेक्षा; एक अभ्यास

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. ब्रिटिशांच्या जोखडातून मुक्त झालेल्या भारतीय जनतेने भारताच्या गौरवशाली विकासाची स्वप्ने पाहिली. भारताने लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. भारतीय राज्यघटनेने भारतातील नागरिकांना निवडणूकीत मतदानाचा एक फार महत्वपूर्ण अधिकार प्रदान केला. स्त्री- पुरुष, गरीब- श्रीमंत., उच्च-नीच असा कोणताही भेदभाव न करता राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रत्येकाच्या मताचे समान मूल्य मानले. समानतेचे हे एक फार महत्वाचे सूत्र घटनेद्वारे भारतातील प्रत्येक नागरिकाला मिळाले. त्याचे भान प्रत्येकाने ठेवणे आवश्यक आहे. मतदान हे प्रत्येक नागरिकाचे राष्ट्रीय कर्तव्य आहे. याचे भान असल्याशिवाय भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही सुदृढ होणार नाही. लोकशाहीने दिलेला हा मतदानाचा अधिकार सर्वांनी बजावणे आवश्यक आहे. मतदान हा एक मौल्यवान अधिकार आहे. त्याचे मूल्य करून कुणी आपल्याला विकत घेवू पाहत असेल तर त्याच्या प्रलोभनाला बळी पडणे म्हणजे या अधिकाराचा घोर अपमान आहे.

मतदान ही एखादया गटास अथवा समूहास विशिष्ट निवडणूकीसाठी अथवा एखादा महत्वाचा निर्णय घेण्यासाठी लिखित अथवा ठरवलेल्या माध्यमाद्वारे (जसे मतदान यंत्र) मतप्रदर्शन करण्याची एक पध्दत आहे. याचा वापर चर्चा, वादविवाद अथवा निवडणूक प्रचारादरम्यान करता येतो .

लोकशाही राज्य प्रणालीत उच्च पदांच्या व्यक्तींसाठी निवडणूक घेवून मतदान करण्यात येते एखादया क्षेत्रातील अशा निवडणूकीसाठी ज्याला मतदान करण्यात येते. तो उमेदवार असतो व जो मतपत्रिकेद्वारे अथवा ठरवून दिलेल्या पध्दतेद्वारे मतदान करतो तो मतदार असतो मतदाराने केलेल्या मताच्या पार्श्वभूमीवर उमेदवाराची निवड केली जाते.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीयांना सर्वच क्षेत्रात प्रगतीची स्वप्ने दाखवण्यात आली. सन १९५१ -५२ साली पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाली. राष्ट्रीय काँग्रेसचे शासन सत्तेवर आले. पंडीत जवाहरलाल नेहरू देशाचे पहिले पंतप्रधान झाले. आपले शासन सत्तेवर आले याचा आनंद जनतेला झाला. सर्वसामान्य माणूस स्वातंत्र्य लढयामध्ये सहभागी झाला. त्याप्रमाणेच निवडणूकीतही सहभागी झाला आणि भारताच्या विकासाची गती वाढू लागली. पंडीत नेहरूंच्या नेतृत्वावर जनतेने भरभरून प्रेम केले. ब्रिटीशांच्या संसदीय लोकशाहीचा प्रभाव भारतीयांवर पडला होता. ब्रिटीशांच्या संसदीय लोकशाहीचा कारभार भारतीयांच्या अंगवळणी पडला होता काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेल्या खंडप्राय भारत देशामध्ये लोकशाही शासन पद्धतीचा कारभार सुरू झाला. राजकारणातील लोकांचा सहभागही वाढू लागला. १९४७ ते १९७७ पर्यंत राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर राहिले. पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू, लाल बहादूर शास्त्री इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाचा

कार्यकाल जनतेने पाहिला. त्याकाळात कृषी, संरक्षण, औद्योगिकीकरण, परराष्ट्र, कायदा सुव्यवस्था, शिक्षण, रोजगार या आघाडयांवर देशाने प्रगती केली.

काँग्रेसने निष्ठावान कार्यकर्ते गावागावात तयार केले. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या तिकीटावर अनेक लोक निवडून आले. त्यांनी आपला राजकारणात सहभाग नोंदवला. लोकसभा, विधानसभा पंचायत राज मध्ये आपला राजकीय सहभाग वाढवला. राजकारण समाज्याच्या सेवेकसाठी असते अशी प्रचिती येवू लागली. निष्ठावान, चारित्र्यवान, निस्वार्थी, निपक्षपाती, कार्यकर्ते व नेते निर्माण झाले. त्यावेळी लोकांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याचा आणि लोकांचे राहणीमान उंचवण्याचा प्रयत्न सरकारकडून झाला.

१९७७ नंतर भारतीय राजकारणात आघाडी शासनाला सुरुवात झाली. प्रादेशिक पक्षांची संख्याही वाढू लागली. धर्म, जात, भाषा, प्रदेश यांच्या आधारावर राजकीय संघटन होउन राजकीय पक्ष निर्माण झाले. आणि देशातील मतदारांमध्ये संभ्रम अवस्था निर्माण झाली. धर्मनिरपेक्ष भारतामध्ये धर्माधता वाढू लागली. ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीपासून राष्ट्रपतीच्या निवडणूकीपर्यंत जाती पातीचा विचार होऊ लागला. भाषावार प्रांत रचनेमूळे वेगळ्या भाषीक राज्याची मागणी होऊ लागली. प्रादेशिक अस्मितेवर आधारीत राजकीय पक्ष निर्माण झाले. आणि आपल्या प्रदेशाकडे सत्ताधारी दुर्लक्ष करीत आहेत या भावनेतून प्रादेशिक राजकीय पक्ष निवडणूकीच्या मैदानात उतरले आणि निवडून ही आले. याचा अर्थ मतदारानी त्यांना स्वीकारले. मतदान वर्तनातही बदल होत गेला. सुरुवातीच्या काळात मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची अपेक्षा करणा-या भारतीय मतदारांच्या अपेक्षांमध्येही वाढ झाली. आणि मतदार ही उमेदवारांकडून वेगळ्या अपेक्षाकरू लागला.

स्वातंत्र प्राप्तीनंतर भारतातील राजकीय सहभागामध्ये वाढ झाली आहे. त्याचे कारण भारतीय संविधानाने स्वीकारलेला प्रौढमताधिकार, शिक्षणाचा प्रसार, पंचायत राज्याची स्थापना, विकेंद्रीकरणावरील भर, राष्ट्रीय, प्रांतीय आणि स्थानिक पातळीवरील निवडणूका, शासनाने स्वीकारलेले लोककल्याणकारी कार्यक्रम, विविध राजकीय पक्षांची संघटनात्मक बांधणी व निर्मिती, हितसंबंध गटाची निर्मिती, विविध क्षेत्रातील संघटनांची निर्मिती व त्यांचे आंदोलने यातील जनतेच्या सहभागामूळे जनता निर्भय बनली. तरीपण भारतातील सार्वत्रिक निवडणूकात पन्नास ते साठ टक्केच मतदान होताना दिसते यात वाढ होणे आवश्यक आहे.

भारतामध्ये लोकशाही शासन प्रणाली ब-याच काळापासून अस्तित्वात आहे. राजेशाही जरी होती तरी गाव पातळीवर गावातील पंचायत गावाच्या शासना संबंधी सर्व निर्णय घेत असे. राजाची जबाबदारी मुख्यत्वे संरक्षण व दोन किंवा अधिक गावातील तंटयाबाबत असे. सध्याची व्यवस्था पश्चिमी देशांकडून घेतली आहे. त्यात त्रुटी आहेत त्या त्रुटी दूर करून लोकशाही व्यवस्था अधिक कार्यक्षम बनवणे आवश्यक आहे. त्यासाठी उमेदवारांच्या पात्रतेपासून शासन चालवण्यापर्यंत सध्याचे अडथळे जाणून घेवून नियम बनवले पाहिजेत. सध्याचे अडथळे म्हणजे १. अपात्र उमेदवार २. दल बदल ३. निवडणूक खर्च ४. शासन स्थापना ५. अविश्वास ठराव हे अडथळे आहेत ते दूर केले पाहिजेत.

लोकशाही सक्षमीकरणासाठी उमेदवारांच्या संपत्तीची सर्व बाजूनी तपासणी झाली पाहिजे. तपासणी होणार असल्याने काळा धन वाला माणूस उमेदवारी मागण्यापूर्वी चार वेळा विचार करेल व आर्थिक गुन्हेगारांना राजकीय प्रवेशाचे दरवाजे बंद होतील. पासपोर्ट काढताना जसे पोलीस खात्याचे प्रमाणपत्र आवश्यक असते. तसे निवडणूक लढवतानाही उमेदवारांना सक्तीचे करावे. त्यामुळे ज्यांना वेकायदा कामे केल्याबद्दल तुरुंगवासाची शिक्षा झाले आहे. तसेच फौजदारी खटले कोर्टात आहेत त्यांना ही हे प्रमाणपत्र मिळू शकणार नाही. तसेच गरीब समाजकारणी लोकांना त्याचे समाजकार्य असून सुध्दा निवडणूक लढवणे म्हणजे दिवास्वप्न

आहे. केवळ आर्थिक परिस्थितीमुळे निवडणूक लढविता येत नाही असे होउ नये यासाठी निवडणूक प्रचाराचा खर्च सरकारी तिजोरीतून निवडणूक आयोगामार्फतच करावा.

निवडणूकीला कोण व्यक्ती उभा आहेत. त्यांचे पक्ष, निवडणूक चिन्ह, इत्यादी माहिती सर्वांना कळण्यासाठी आयोमार्फत फलक मतदार संघातील प्रत्येक गावात मोक्याच्या ठिकाणी लावले पाहिजेत. निवडणूक आयोगामार्फत राजकीय पक्षांच्या निवडणूक जाहिरनाम्याची प्रसिध्दी करण्याचे काम करण्यात यावे. अपक्ष उमेदवारांनाही त्यांचा निवडणूक लढवण्याचा उद्देश व भावी कार्यक्रम प्रसिध्द करावा. याची सक्ती करावी.

मतदार संघात उमेदवारांचे चर्चासत्र आयोजित करण्यात येवून समोरासमोर टिका व टिकेला उत्तर असा कार्यक्रम आखता येईल त्यामुळे प्रत्येक उमेदवाराला व पक्षाला त्याचे इतरापेक्षा असलेले चांगलेपण दाखवण्याची संधी मिळेल. यामुळे जनतेमध्ये लोकशाही आपली सर्वांची आहे अशी भावना निर्माण होईल व मतदान करण्यासंदर्भातील जाणीव जनतेमध्ये निर्माण होईल.

भारतीय लोकशाही सक्षम भक्कम करावयाची असेल तर कार्यक्षम आदर्श नेतृत्व निवडून दिले पाहिजे. जनतेचा राज्यकर्त्यांवरील विश्वास वाढला पाहिजे निवडूकीच्या काळातील खोटी घोषणाबाजी, बळाचा व दबाव तंत्राचावापर, राजकीय घराणेशाही. जातीचे राजकारण या कारणांमुळे राजकारणाकडे पाहण्याचा जनतेचा दृष्टीकोण बदलण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

भारतीय लोकशाही सक्षम बनवायची असल तर कार्यक्षम, आदर्श नेतृत्वाला जनतेने निवडून दिले पाहिजे. त्यासाठी निवडणूकीच्या काळात मतदारांनी कोणत्याही आमिषाला बळी पडू नये. जातीयतेचा राजकारणातील प्रभाव कमी झाला पाहिजे. सर्वधर्मसमभवाच्या तत्वाचा अवलंब केला पाहिजे. सर्व भाषिकांचे हित संबंध सुरक्षित ठेवले पाहिजेत. प्रादेशिकता वाद वाढू नये म्हणून सर्व प्रदेशाच्या विकासावर समान भर दिला पाहिजे. दारिद्र्य निर्मूलनाचे उपाय केले पाहिजेत राष्ट्रीय उप्तन वाढवून जनतेचे राहणीमन उंचावले पाहिजे. तरच जनतेचा राजकारणाप्रती विश्वास निर्माण होऊन मतदार स्वखुशीने व स्वप्रेरणेने लोकशाहीतील निवडणूकांच्या उत्सवात सहभागी होउ शकेल.

संदर्भ

१. भारतीय शासन - बी.बी. पाटील
२. भारतीय शासन व राजकारण - डॉ. एरंडे व डॉ. इंगोले
३. भारतीय संविधान विकास स्वरूप व राजकारण - प. ल. जोशी
४. भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण - प्रा. चिंग. घांग्रेकर
५. दैनिक लोकसत्ता
६. दैनिक पुण्यनगरी

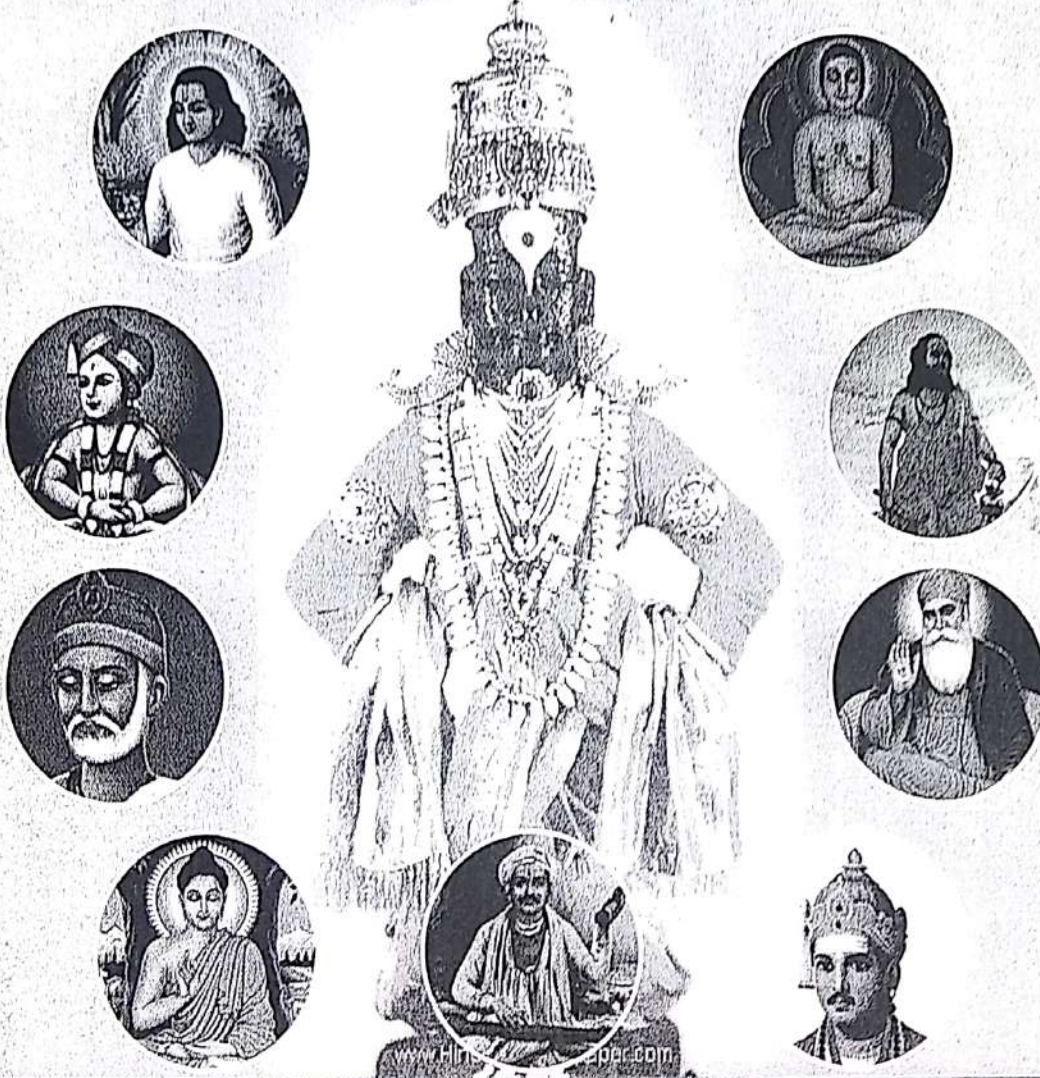
शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिद्वक संघ, कोल्हापूर
चिद्वसुमाणित, वृ.जी.सी. मान्यतप्राप्त व्रमाणित
(Peer Reviewed Referred Research Journal)
ISSN No. 2319-6025

शिवजी संशोधन पत्रिका

वर्ष-नववे : जोडअंक-एकवीस आणि बावीस : जानेवारी ते जून २०२०

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील विविध संप्रदाय

दिनांक १ व २ फेब्रुवारी, २०२०

सद्गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

(स्वायत्त महाविद्यालय)

ता. कराड जि. सातारा

राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान (रुसा)

* लोकशिक्षक : एकनाथ श्री. संतोष लोंढे	२७०
* संत एकनाथांच्या भारुडातील परमार्थ शैला क्षीरसागर	२७२
* संत एकनाथांच्या भारुडांचे स्वरूप प्रा. लक्ष्मी पवार	२७५
* संत एकनाथांच्या भारुडातील सामाजिक दर्शन प्रा. विलास सुर्वे	२७८
* संत वाड्मयातील एक अविष्कार : 'भारुड' नेहा भारत टेकळे	२८२
* वारकरी संप्रदायातील तुकाराम प्रा. संजय चव्हाण	२८५
* वारकरी संप्रदाय आणि संत तुकारामांची शिकवण डॉ. मनमोहन राजे	२८९
* संत तुकाराम - संत बहिणाबाई भावबंध डॉ. रमेश पोळ	२९४
* संत तुकारामांचे सांस्कृतिक योगदान प्रा. विजयकुमार रेंदाळकर	२९८
* तुकाराम मीमांसा : एक आकलन मच्छगंधाली तारळेकर	३०१
* संत तुकाराम यांच्या काव्यातील समाजदर्शन डॉ. कृष्णा भवारी	३०५
* संत तुकारामांच्या अभंगातील लोककथा डॉ. यशवंत चव्हाण	३०९
* संत तुकारामांच्या साहित्यातील समकालिन जीवनमूल्ये श्री. रघुनाथ गवळी	३१३
* संत तुकारामांची कविता डॉ. चंद्रकांत पोतदार	३१६
* निर्भीड टीकाकार संत तुकाराम डॉ. विश्वनाथ पवार	३१९
* बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि संत तुकाराम प्रा. प्रज्ञा कांबळे-शिरगांवकर	३२२
* तुकाराम शोधाची नवी दृष्टी प्रा. राजेश पाटील	३२६
* संत तुकारामांच्या प्रभावातील कवी डॉ. सविता केंजळे	३२९
* तुकारामशिष्या बहिणाबाई - एक अनुबंध डॉ. सौ. विजया पवार	३३३

* मध्ययुगीन संत कवयित्री डॉ. बाळासाहेब सुतार	३३६
* वारकरी सांप्रदायामधील स्त्री संतांची साहित्यिक कामगिरी डॉ. बाबासाहेब नाईक	३४०
* मराठीतील उपेक्षित संत एक दृष्टिक्षेप डॉ. उज्वला पाटील	३४४
* 'वारकरी संप्रदायातील संत कवयित्रींच्या उपेक्षा आणि अपेक्षा' प्रा. संगिता सूर्यवंशी	३४८
* स्त्री संतांच्या रचनेतील स्त्रीजाणिवा व आत्मभान डॉ. गोपाळ गावडे	३५३
* मध्ययुगीन कालखंड दत्त संप्रदायाचे स्थान प्रा. तानाजी काळुंगे,	३५७
* दत्त संप्रदाय संगिता साळुंगे	३६०
* दत्त संप्रदाय संगिता मोहिते	३६४
* भिन्न धर्म-संस्कृतिचा दृष्टा समन्वयक: दत्त संप्रदाय डॉ. दिनकर कुटे	३६८
* सूफी वारकरी संप्रदाय आणि समतेचे तत्त्वज्ञान प्रा. डॉ. विठ्ठल रोटे	३७१
* सूफी सम्प्रदाय में प्रेम की प्रधानता डॉ. दिलीपकुमार कसबे	३७४
* "सूफी साधना सम्प्रदाय और उनकी देन" डॉ. महिपती शिवदास	३७७
* जैन संप्रदाय डॉ. चंदना लोखंडे	३८१
* जैन संप्रदायाचे उपेक्षित मराठी साहित्य डॉ. अशोक तवर	३८३
* मध्ययुगीन रामायणे, आचार्य गुणकीर्ति आणि गुणकीर्तिरचित मराठी जैन रामायण डॉ. गोमटेश्वर पाटील,	३८७
* वीरशैव धर्मसंप्रदाय श्री. सिध्दमल्लय्या हिरेमठ	३९१
* वीरशैव धर्मातील प्रमुख धार्मिक संकल्पना डॉ. विजय रेवजे	३९६
* महात्मा बसवेश्वर आणि वीरशैव संप्रदाय प्रा. सुंदर कांबळे	३९८
* महात्मा बसवण्णा आणि बचन साहित्य डॉ. शशिकला रणदिवे	४०२

संत तुकारामांच्या प्रभावातील कवी

डॉ.सविता केंजळे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडूज

तुकारामांनी भागवत धर्माचा प्रसार अगदी सामान्यातल्या सामान्य माणसांपर्यंत केला. तुकारामांच्या साहित्यावर प्रेम केलेच, पण त्यांना बहुजन समाजाचा जो जिऱ्हाळा होता, त्यांच्या अभंगगाथेला जी आपुलकीची झालर लाभली, ती जगावेगळीच, त्याला जन्मही. यांचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे तुकारामांचा आकाशाकडे झेपवण्याचा प्रवास, जवळून अद्वैताकडे जाण्याची ओढ. तुकारामांचा प्रभाव त्यांच्या हयातीतच अनेक कवींच्यावर पडलेला होता. या काळात शिवाजी महाराजांचे सक्षम नेतृत्व महाराष्ट्राला मिळाले आणि संत परंपरेने समाजाला परमार्थाचा सहज सुलभ मार्ग दाखविला. आपल्या साहित्यातून त्यांनी अनेक भाविकांना भुरळ घालणारे, आपल्या मागने यायला प्रवृत्त करणारे व्यक्तीमत्व म्हणून तुकारामांकडे पाहावे लागेल. तुकारामांचे शिष्यत्व स्वीकारून त्यांच्या अभंगाची जडण-घडण जवळून न्याहाळणाऱ्या त्यांच्या प्रभावळीतील संतकवींचा प्रभाव त्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. तुकोबांचे जीवनकार्य, त्यांची कविता, यांनी प्रभावित झालेले काहीनी त्यांना गुरू म्हणून स्वीकारले. त्यात प्रामुख्याने बहिणाबाई, कान्होबा, रामेश्वर, निळोबा संताजी जगनाडे यांचा उल्लेख करावा लागतो. संत तुकाराम हा अखंड ज्ञानाभिमुख असणारा संत कवी आहे, तो स्वतःच्या जीवनसंबंधाने जेवढा उदासी आहे, तेवढेच त्याला घेरणाऱ्या समाजजीवनासंबंधाने जागरूक आहे. समाज चिंतन प्रकट करीत असताना ते दृष्ट प्रवृत्तीवर आघात करून समाजाची ही बाजू जास्त ठळकपणे आपल्या साहित्यातून प्रकाशमान करतात. असे समाजचिंतन त्यांना गुरूस्थानी मानणाऱ्या बहिणाबाई, कान्होबा, कचेश्वर, निळोबा, संताजी जगनाडे यांच्य काव्यात आढळते का? हे पाहणे त्यांच्याच ठरते. संत तुकारामांचा प्रभाव त्यांच्या काव्यावर झालेला आहे की नाही ते पाहावे गरजेचे आहे.

रामेश्वरभट वाघोलीकर

रामेश्वरभट म्हटले की, तुकारामांच्या बुडवलेल्या वह्या समोर येतात. “ निषेधाचा चिन्हा पडिला आघात। तेणेमध्ये चित्त दुखविले।। बुडविल्या वह्या बैसलों धरणे। केले मयावणे समाधान।।” असा ह्या प्रसंगाचा तुकाराम आपल्या चरित्रपर अभंगात उल्लेख करतो. रामेश्वर हे तुकारामांचे समकालीन होते. तुकोबांच्या जीवनातील काही महत्त्वाच्या घटनांशी रामेश्वरभटांचे नाव निगडित झाले आहे. तुकोबा ज्ञानेश्वरांवर अधिकार सांगत होते, ते रामेश्वरभटांना मान्य नव्हते. या भूमिकेतूनच रामेश्वरभटांनी तुकोबांना आव्हान दिले. वह्या बुडवायला लावल्या, परंतु तुकोबांनी आपल्याला शंभर नंबरी कस सिध्द करून दाखवला. तेव्हा रामेश्वरभट पूर्णपणे वितळले व ते तुकोबांचे भक्त बनले तुकोबांची पात्रता ज्ञानेश्वरांएवढी आहे, ही खात्री पटल्यावर म्हणे रामेश्वरभट्ट व्दिजा। तुका विष्णू नाही दुजा।।

रामेश्वरभटांची तुकोबांकडे पाहण्याची दृष्टी अगोदर अवारकरी, अवैष्णवी अशी अगोदर वैष्णव नसलेले रामेश्वरभट तुकोबांच्या सामर्थ्य प्रत्ययाने आणि ज्ञानदेवांच्या दृष्टांताने वैष्णव झाले व वारकरी परंपरेत सामील झाले. तुकारामांच्या वह्या इंद्राय बुडवणारे रामेश्वरभट शेवटी वारकरी परंपरेत सामील झाले तेव्हा वैष्णव विचार प्रकट लागले.

वैष्णवांची याती वाणी जो आपण। भोगी तो वतन कुंभपाकी।
उंचनीच वर्ण न म्हणावा कोणी। जे का नारायणी प्रिय झाले।
रामेश्वरभटांची थोडी अभंगरचना आढळते. संत सकल गाथेत त्यांच्या काही अभंगरचने विखुरल्या आहेत. त्यांच्या नावावर नऊ अभंग आढळतात व २ आरत्या आढळतात. आपल्या अभंगातून रामेश्वरभट तुकारामांचा गौरव करतात. दशग्रंथी व ब्राह्मणांनाही तुकारामांसारखे योग्य नसत नाही, कारण ते सर्व कर्म अभियान, वर्णअभिमानात अडकून पडले आणि तुकारामांसारखे महाराज मात्र भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांनी संपन्न झाले.

पंडित वैदीक अथवा दशग्रंथी। परि सरी न पावती तुक्याची॥१॥
शाखेही पुराणे गीता नित्य नेत्र। वाचिजाती वर्म न कळे त्यांसी॥२॥
रामेश्वरभटांचे अभंग अगदीच कमी आहेत. तरीही आत्मनिवेदन हे अभंगाचे महत्त्व वैशिष्ट्ये म्हणता येईल. अभंगाची भाषा संस्कृतप्रचुर आहे भक्तीभावही भोळा-भाबडा नसून सुजाण व प्रत्यकारी आहे. प्रचिती आल्यानंतरच तुकोबांचे श्रेष्ठत्व ते मान्य करतात. आपल्या ७ अभंगात त्यांनी तुकारामांना जो त्रास दिला किंवा अन्याय केला याचे एक प्रकारचे परिमार्जन केलेले दिसते. या अभंगाचे वर्गीकरण करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही, कारण अभंग संख्या खूपच तोकडी आहे. परंतु हे म्हणता येईल की, रामेश्वरभटांसारख्या योगसाधकांच्या अश्या रीतीने भक्तात झालेले रूपांतर म्हणजे तुकारामांच्या शिकवणुकीचा प्रत्यक्ष पुरावा होय.

तुक्याबंधू कान्होबा

तुक्याबंधू कान्होबा यांनी भांडून आपल्या भावापासून वेगळे होण्याचे ठरवले, कसतून तुकारामांना आलेली विरक्तवृत्ती. परंतु तुकोबांची भक्त म्हणून ख्याती झाली, तेव्हा मात्र कान्होबांची सत्त्ववृत्ती जागृत झाली, ते तुकोबांचे भक्त झाले व तुकारामांच्या प्रभावळींतील एक झाले. कान्होबांचे एकूण सव्वाशे अभंग प्रसिध्द आहेत. तुकाराम वैकुंठवासी झाल्यावर कान्होबा शोकसागरात बुडून गेले व त्यांच्या तोंडातून कारुण्याने ओघळलेली कवने बाहेर पडली, त्यांना वारकरी संप्रदायात जी मान्यता आहे, ती त्यांचे नाटाचे अभंग यामुळे तुकारामांचे अभंग अलौकीक पातळीवरचे वाटतात तर कान्होबांचे वस्तुनिष्ठ स्वरूप धारण करताना दिसतात. शिवाय कान्होबांची रचना 'अभंग' या नावाने प्रकट झाली असली तरी तिची प्रकृति 'ओवीसदृश्य' वाटते.

अगा ये वैकुंठ नायका। काय पाहतोसि या कौतुका।

धाव कलीने गांजिले लोका। देतो हाका सेवक तुक्याचा॥३१॥

या अभंगात मात्र तुकोबांचा कान्होबावर असलेला प्रभाव स्पष्ट जाणवल्याशिवाय राहत नाही. तरी तुकारामांचे अनुकरण केल्याचे जाणवत नाही. तुकारामांप्रमाणेच कान्होबांची ही

आर्त भावस्थिती अस्सल व जिवंत वाटते. नाटाच्या अभंगात विठ्ठल मूर्तीची काढलेली रेखीव शब्द चित्रेच आहेत.

उभा देखिला भीमातीरी। कर मिरविले कटावरी।

पाऊले तरी समचि साजिरी। नाम तरि अवंत अति गोड।

कान्होबांनी नाटांच्या अभंगात भक्तांच्या मनाची एक आर्त भावस्थिती सहज सुंदर शब्दांत प्रकट केली आहे. कान्होबांच्या नाटांच्या अभंगावर तुकोबांची छाप दिसते. परंतु कान्होबांच्या आत्मनिवेदनपर अभंगात तुकोबांच्या आत्मनिवेदनपर अभंगा इतकी भावनिक आंदोलने आढळत नाहीत. तसेच तुकारामांच्या अभंगातील जीवन सन्मुखतेचा ओझरता स्पर्शही कान्होबांच्या अभंगात झालेला दिसत नाही. थोडक्यात तुकोबा व कान्होबांचे अभंग रचनेचे वाह स्वतंत्रपणे वाहू लागतात. परंतु कान्होबाने देवांशी केलेल्या भांडणासंबंधीच्या अभंगात त्र तुकारामांच्या अभंगाचा प्रभाव जाणवतो.

काराम कन्या भागूवाई

तुकारामांच्या निर्याणाच्यावेळी त्यांची मुले अल्पवयीन होती. त्यानंतर बराच काळ ती आपल्या आजोळी होती, त्यामुळे तुकारामांच्या अलौकीक व्यक्तीमत्त्वाच्या संस्काराचा भ त्यांना होऊ शकला नाही. परंतु तिचे दोन अभंग सापडतात. कदाचित काळाच्या घात बाकी अभंग नष्ट झाले असतील. तिच्या अभंगाची रचना संतकाव्यात सुसंगत गीच आहे.

मी रे अपराधी मोठी। मन धावावे बा पोटी।।

मी तान्हुले अज्ञान। म्हणू का देऊ नये स्तन।।

ल भेटावा म्हणून केलेली विनवणी यात दिसते.

जी जगनाडे (तेली)

तुकारामांच्या सहवासात वावरलेल्या व्यक्तीपैकी संताजी जगनाडे यांना अनन्यसाधारण आहे. तुकारामांचे लेखक म्हणून त्यांचा उल्लेख केला. संत चरित्रकार महिपतीबुवा बादकर यांनी त्यांचा तुकाराम चरित्रात उल्लेख पुढील प्रमाणे केला आहे.

संताजी जगनाडे देख। जो तुकयासी होता लेखक।

त्यांच्या प्रभावाने त्यांना बालपणापासून अनुसरणारे व त्यांच्या महाप्रयाणापर्यंत त्यांची छाया बनलेले संताजी जगनाडे यांच्या आयुष्यातील महत्त्वाचा वाटा म्हणजे कीर्तनाच्या उत्स्फूर्तपणे तुकारामांच्या वाणीतून प्रकटणाऱ्या अभंगाचे केलेले शब्दांकन हे होय, ते टिकून ठेवण्याचे कमालीचे औचित्य राखून त्यांनी भाविकांना कायमचे ऋणी करून घेतले आहे. संताजीने शब्दांकित केलेले अभंग जास्त विश्वसनीय मानले जातात. तुकोबांचे जेव्हा काढणे, हेच संताजीने आपले जीवनकार्य मानले होते त्यामुळे त्यांचा स्वतःची ना फारशी नाही. जी आहे की 'घाण्याचे अभंग' म्हणून ओळखली जाते. संताजी आपापसाून तुकारामांच्या सहवासात होते त्यामुळे जेवढी म्हणून अभंगरचना त्यांनी आपापसाून तुकारामांचा प्रभाव दिसून येतो. त्यावेळच्या पध्दतीनुसार रूपकात्मक अभंग हले आहेत. बरेचदा व्यावसायिक रूपकाचा आधार घेतला आहे. त्यांचा व्यवसाय होता. तुकाराम व संताजी यांचा संवाद आहे, असे म्हणता येईल. भक्ती आणि ज्ञान

याबद्दल तुकारामांनी विचारलेल्या प्रश्नाला संताजीनी निरनिराळ्या रूपकाचा वापर जास्त जास्त केलेला आढळतो.

घाणा हा निशिध्द म्हणती लोक। पांचाळ सन्मुख असोनिया।

घाण्याची कातर वाजे करा करा। कैसा मार्घ घोर कंठिलासी

संताजी जगनाडे यांनी आपल्या अभंगात अनेक रूपकांचा वापर केला आहे. संताजी त्यांनी जोखडाचे रूपक देऊन ते आत्मोद्धाराच्या कसे आड येते हे सांगितले आहे. तुकारामांचा प्रभाव त्यांच्यावर इतका होता की, तुकारामांचे अभंग जणू आपलेच आहेत इतक्या आत्मीयतेने लिहून काढतात.

थोडक्यात तुकारामांच्या प्रभावळीत कान्होबांचे वेगळेपण लक्षात येते, ते शिष्यपरंपरेत शोभूनही दिसतात, परंतु कान्होबांचे अभंग तुकोबांच्या अभंगासारखे निखळ, अलौकीक काव्यात्मक पातळी गाठताना दिसत नाहीत. तुकाराम कन्या भागुबाई व संताजी जगनाडे दोघे तुकारामांच्या निकटचे असल्यामुळे त्यांच्यावर प्रभाव पडणे स्वाभाविकच आहे. तुकारामांचे अनुयायी म्हटले तरी, तुकारामांचे अनुसरणत्व पेलले आहे, असे म्हणता येणारे नाही. तुकारामांच्या शिष्यपरंपरेत तुकारामां इतकी झेप अभावानेच जाणवते.

संदर्भ

१. इलेंकर सुहासिनी - प्राचीन मराठी संत कवयत्रींचे वाङ्.मयीन कार्य
२. गोपाळ नारायण - महिपती भक्त विजय
३. जोशी का.अ. (संपादक) - श्री सकलसंत गाथा, खंड दुसरा
४. ढेरे रा.चिं. (संपादक) - संताच्या आत्मकथा

* * * * *